

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1.....	4
KÜLTÜR, MEDENİYET ve BU KAVRAMLARIN ORTAYA ÇIKIŞIYLA İLGİLİ TEORİLER	4
1.1. KÜLTÜR NEDİR?	4
1.1.2. KÜLTÜRDE YOZLAŞMA ve KÜLTÜR EMPERYALİZMİ.....	5
1.1.3. KÜLTÜRÜN ÖZELLİKLERİ	7
1.1.4. KÜLTÜR ve DEĞİŞME	7
1.2. MEDENİYET NEDİR?.....	10
1.2.1. MEDENİYETLERİN KÖKENLERİ HAKKINDA TEORİLER.....	11
1.2.1.1. EVOLUTION (=Tekamül) TEORİSİ	11
1.2.1.2. DİFFUSİON (yayılma, intişar) TEORİSİ:.....	11
1.2.1.2.1. İNGİLİZ DİFFUSİONCULARI	12
1.2.1.2.2. VİYANA DİFFUSİONCULARI.....	13
1.2.1.3. YÜKSEK KÜLTÜR TEORİSİ	13
1.2.1.4. ANA KÜLTÜR KALIBI TEORİSİ.....	14
1.2.2. MEDENİYETİN DOĞUŞ SEBEPLERİ	15
BÖLÜM 2	18
TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ	18
2.1. ANADOLU (KÜÇÜK ASYA) KÜLTÜR.....	18
TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ.....	18
2.2. TÜRK ADI	20
2.3. TÜRKLERİN ANAYURDU	20
2.4. BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE SOSYAL YAPI.....	21
2.4.1. OGUŞ (=AİLE).....	21
2.4.2. URUG (=Aileler Birliği)	25
2.4.3. BOD (=Boy, kabile)	25
2.4.4. BODUN (=Boylar Birliği)	26
2.4.5. DEVLET (=EL, İL)	26
BÖLÜM 3	27
SOSYAL YAPI İÇİNDE TÜRKLERİN KÜLTÜR.....	27
ZENGİNLİKLERİNİ OLUŞTURAN BAŞLICA KAVRAMLAR.....	27
3.1. ÖRF, ADET, GÖRENEK, GELENEK ve İNANIŞLAR.....	27
3.1.1. ÖRF.....	27

3.1.2. ADET	28
3.1.3. GELENEK	29
3.1.4. GÖRENEK.....	29
3.1.5. TÖRE (=TÖRÜ)	30
3.1.6. İNANIŞLAR	31
3.2. ESKİ TÜRK İNANCI	34
3.2.1. ŞAMANLIK MESELESİ.....	34
3.2.1.1. TABİAT KUVVETLERİNE İNANMA.....	36
3.2.1.2. ATALAR KÜLTÜ.....	37
3.2.1.3. GÖK-TANRI DİNİ	37
3.2.2. ESKİ TÜRKLERDE ORDU (=SÜ).....	39
3.2.2. ON'LU SİSTEM	39
3.2.3. TURAN TAKTİĞİ (KURT OYUNU, HİLAL TAKTİĞİ).....	40
3.3. ESKİ TÜRKLERDE ZAMAN HESABI	41
3.3.1. ON İKİ HAYVANLI TÜRK TAKVİMİ.....	41
3.3.2. HİCRÎ TAKVİM	42
3.3.3. RUMÎ TAKVİM.....	43
3.3.4. MİLÂDÎ TAKVİM	44
3.4. ESKİ TAKVİMLER ve BAŞLANGICI KABUL EDİLEN OLAYLAR..	45
3.5. ESKİ TÜRKLERDE MÜZİK.....	46
BÖLÜM 4	50
ESKİ TÜRK YAZITLARI	50
4.1. İHE HÜŞÖTÜ YAZITI	50
4.2. SUCİ YAZITI.....	50
4.3. ŞİNE-USU YAZITI.....	50
4.4. ORHUN YAZITLARI (=KİTABELERİ).....	51
4.4.1. ORHUN KİTABELERİNİN BULUNMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR ve	
ORHUN KİTABELERİNİN OKUNMASI.....	53
4.4.2. ORHUN ALFABESİ.....	53
4.4.3. KÜL TİĞİN ABİDESİ	54
4.4.4. BİLGE KAGAN ABİDESİ	54
4.4.5. TONYUKUK ABİDESİ.....	54
BÖLÜM 5	56
DESTANLAR.....	56
5.1. MİLLÎ DESTAN	56
5.2. TÜRK DESTANLARI	59
5.2.1. İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK DESTANLARI:	59
5.2.1.1. YARATILIŞ DESTANI:.....	60
5.2.1.2. ALP ER TONGA (AFRÂSYÂB) DESTANI:	61

5.2.1.3. ŞU DESTANI:.....	63
5.2.1.4. OĞUZ KAGAN DESTANI:	64
5.2.1.4.1. OĞUZ KAGAN DESTANI'NIN MUHTEVİYATI:	65
5.2.1.4.2. OĞUZ KAGAN ADINDA BİR TÜRK HÜKÜMDARI VAR MIDIR?	66
5.2.1.5. BOZKURT DESTANI:	67
5.2.1.6. ERGENEKON DESTANI:	69
5.2.1.7. DOKUZ OĞUZ-ON UYGUR DESTANI:	70
5.2.2. İSLÂMÎ TÜRK DESTANLARI:.....	71
5.2.2.1. MANAS DESTANI:	71
5.2.2.2. BATTALNÂME:	72
5.2.2.3. DANIŞMENDNÂME:	73
5.2.2.4. DEDE KORKUT DESTANI:	74
5.2.2.5. KÖR-OĞLU DESTANI:	75
BÖLÜM 6	77
İSLAMİ DÖNEM TÜRK KÜLTÜR ve EDEBİYATI	77
6.1. KAŞGARLI MAHMUD ve DİVANÜ LUGAT'İT-TÜRK	77
6.1.1. KAŞGARLI MAHMUD:.....	77
6.1.2. DİVÂNÜ LÛGAT- İT-TÜRK:.....	77
6.2. YUSUF HAS HACİB ve KUTADGU BİLİG:.....	78
6.2.1. YUSUF HAS HACİB:	78
6.2.2. KUTADGU BİLİG:.....	79
6.3. HOCA AHMED YESEVÎ ve KİTAB-I HİKMET:.....	80
6.3.1. HOCA AHMED YESEVÎ:	80
6.3.2. YESEVÎLİK:	82
6.3.3. DİVÂN-I HİKMET:	82
BİBLİYOGRAFYA	83

BÖLÜM 1

KÜLTÜR, MEDENİYET ve BU KAVRAMLARIN ORTAYA ÇIKIŞIYLA İLGİLİ TEORİLER

1.1. KÜLTÜR NEDİR?

Kültür kelimesinin çeşitli anlamları vardır. Şimdiye kadar yaklaşık 160'dan fazla tarifi yapıldığı ileri sürülmektedir¹. Kültür;

- a) Toprağı ekip-biçme, tarım,
- b) Mikrop kültürü, belli bir mikrop türünün uygun biyolojik şartlar içinde yetiştirilmesi,
- c) Eleştiri yeteneğimizi, yargılamamızı (muhakeme) geliştiren bilgilerin bütünü, anlamlarında da kullanılır².

Bizim derslerimizde kültür, “bir topluluğa ait sosyal davranış ve teknik kuruluşların tamamı” olarak ele alınacak ve toplumların ortaya koyduğu kültürler incelenmeye çalışılacaktır. Her insan grubu, kendisini diğerlerinden ayıran düşünce ve aksiyon örneklerini zamanla geliştirir ve işte bu soyut (mücerred) örnekler kültürleri oluşturur. Söz konusu soyut örnekler grup hayatında, sosyal ilişkiler içerisinde, doğrudan doğruya veya dolaylı yollardan öğrenilip elde edilirler. Böylece kültür, tarihi içinden toplumun taşıdığı, getirdiği sosyal mirasın bütünüdür. Kültür, öğrenme yolu ile bir intikaldir. Geleneklerle varlığını sürdüren bir kavramdır. Bir toplumun kültürü, çok geniş çapta olmak üzere, o topluma mensup insanların kişiliklerine şekil verir. Zira kişilik (şahsiyet), kişilere özel olan ve çocukluktan itibaren elde edilen tecrübelerin de sonucudur.

Kültürü maddî ve manevî olarak da ikiye ayırabiliriz: Bir insan topluluğunun ortak olarak yarattığı çanak-çömlek, aletler, yapılar maddî kültürü, ortak davranış kalıpları olan ahlâk, dil, din, hukuk, eğitim, görenek, gelenek, v.b. gibi toplumun hayatına şekil veren faktörler de manevî kültürü oluşturur. Meselâ; bir toplumun ortaya koyduğu musikî aleti maddî kültür sahasına girerken, bu musikî aletinden çıkan ve bizi hüznölendiren, neşelendiren, kısaca karmaşık

¹ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, Ötüken Yay., 3. Baskı, İstanbul 1979, s. 100; ayrıca bkz; Meriç, *Kültürden İrfana*, İnsan Yay., İstanbul 1986.

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1983, s. 15.

duygulara sevkeden müzik manevî kültür sahasına girer. Kısaca, maddi kültüre “teknoloji”, manevî kültüre ise “ideoloji” diyebiliriz.

Aslında sanat, edebiyat ve fikir eserleri kendine has niteliklerinden dolayı ne maddi kültürün ne de manevî kültürün kapsamına girerler. Bir örnek vermek gerekirse, Mimar Sinan’ın eseri olan Süleymaniye Camii maddi kültür alanında algılanabileceği gibi, manevî kültür dünyasındaki etkilerinden dolayı manevî kültürün bir parçası olarak da düşünülebilir. Kitap bir madde, içindekiler ise manâdır³.

Unutmamak gerekir ki; maddi kültür, manevî kültür ve sanat, edebiyat, fikir eserleri ayrımı aslında yapay bir ayırmadır. Bütün ayrımlar gibi bu da ancak öğrenme ve aktarma amaçlarıyla yapıldığında bir anlam taşır.

1.1.2. KÜLTÜRDE YOZLAŞMA ve KÜLTÜR EMPERYALİZMİ:

Kültürümüzün son zamanlardaki yozlaşmasının tek sorumlusu olarak neredeyse “kültür emperyalizmi” gösterilmektedir. “Emperyalizm, bir toplumun, bir başka toplumun ürettiği artı ürünü ya da artı değeri, doğrudan ya da dolaylı olarak kendi ekonomisine aktarması” olarak tanımlanabilir. Emperyalizmin bu niteliği dikkate alındığında, teknik terim olarak “kültür emperyalizmi” anlamını yitirmektedir. Çünkü, emperyalizmde olayın temelini kültür değil, üretilen artı ürün ya da artı değer oluşturmaktadır. Yine de zaman zaman belli araç ve gereçlerin, kimi zaman da sanat eserlerinin bir toplumdan ötekine aktarıldığı düşünülebilir ve buna “kültür emperyalizmi” denilebilir.

“Kültür Emperyalizm”i, emperyalist bir ülkenin kendi kültürünü, sömürdüğü veya sömürmek istediği ülkeye aşlamak istemesi olayıdır. Sosyal antropoloji açısından “inkültürasyon” ya da “kültürlenme” denilen bu olay, kültürün her alanı için geçerlidir. Sömüren ülke kendi inanç ve değerlerinin yanı sıra maddi kültürünü de sömürdüğü ülkeye ihraç eder⁴. Burada unutulmaması gereken şudur:

³ Emre Kongar, *Kültür Üzerine*, 2. Baskı, Çağdaş Yay., İstanbul 1984, s. 16 v.d.

⁴ Makina üreten bir fabrikanın sosyolog ve psikolog aradığını gören, Avrupa’da sosyoloji eğitimi görmüş bir öğrenci, merak ederek fabrikaya gidiyor ve fabrikada karşılaştığı durumu şöyle anlatıyor:

“... Fabrikanın halkla ilişkiler görevlisi, bir Asya ve Afrika haritası getirerek ... Afrika’da Çad nehri kıyısında, elbise giymeyen ve bir arada yaşayan pek çok eski göçer kabilenin oturduğu ormanlık ve dağlık bir araziye gösterdi. Kabile şefine ait bir kalenin etrafında, bir grup insanın yaşadığı bazı noktaları işaretledi. Ne okul, ne yol, ne asfalt, ne normal bir giyecek, ne de ev vardı. Halk çadırlarda oturuyordu. Sonra, bu yarı vahşi kabile şefine ait, kalenin önünde birbirine bağlanmış altın kenarlı iki otomobili (Renault) gösterdi. Bu demektir ki, bu halk sadece atlara ilgi duyuyor. En iyi ata sahip olan kişi, en çok tanınan kişidir; herkes ona gıpta eder ve en iyi atı yetiştirmeye çalışır. At, kişisel şeref, övgü ve yarışma aracıdır. Sözlerini şöyle sürdürdü: Bu tür bir anlayış bu kabilede kaldıkça, kimse araba almayacak, tersine herkes at almaya devam edecektir. Bizse at üretmiyoruz. Bu nedenle, bu yerlilerin Avrupa’da üretilen otomobilleri satın alması için bir yol düşünmeliyiz. Kabilenin kadınları ise; ormandaki ağaçların tutkal ve yaprak özlerinden hazırladıkları maddelerle çok çekici bir şekilde süsleniyor ve herkes de bunu beğeniyor. Yerel kültür, halk oyunları ve yiyeceklerle, açıktır ki,

Kültür emperyalizmi, tanımındaki anlamın telkin ettiği gibi sadece “manevî” değil, aynı zamanda “maddî” bir olaydır.

Bu konuda enteresan olan bir başka nokta da, emperyalist ülkenin “manevî kültürünün” başarı ile sömürülen ülkeye aktarılması durumunda, sömürülen ülkenin emperyalizme karşı çıkmasının çok büyük bir ihtimal olduğudur. Bir başka deyişle, emperyalist ülke kendi değerlerini ve kurallarını sömürülen ülkeye başarılı bir şekilde aşırsa, sömürülen ülke de emperyalist olmak isteyecektir. Ya da en azından sömürülmeye karşı tepkiler oluşacaktır⁵.

“Kültür emperyalizmi”nin belirli bir yönü yoktur. Batıdan geldiği gibi, doğudan da, kuzeyden de, güneyden de gelebilir. Nitekim ülkemizde bunun çeşitli örnekleri değişik dönemlerde görülmüştür. Doğru dürüst bir kültür politikası oluşturamamış bir topluma yarın hangi yönden yeni akımların geleceğini kimse kestiremez. Millî olduğu kadar evrensel de olan kültür, paylaşıldıkça değerlenir, insanlığa barış yolunda katkılar getirir ⁶. Yunan siteleri arasında kültürel bütünlük ve yakınlaşmayı sağlayan olimpiyatlar, sadece eski Yunan’a ait bir kültür değeri iken bugün bütün dünyada aynı işlevi yerine getirmeye çalışmaktadır.

Kendi yolunu bulamayan toplumların ise kültür alış veriş sırasında kendi değerlerini yitirmeleri, benliklerinden uzaklaşmaları, başkalarının ters etkileri ile yozlaşma sürecine sürüklenmeleri ise kaçınılmazdır. Millî ve demokratik yapıda kültür politikalarından mahrum bulunduğumuz sürece de yeni yeni akımlar ülkemizde moda olacak ve kültürümüzü, öz değerlerimizi yozlaştıracak etkileyecektir⁷.

ne bu kabilenin kadınları Christion Dior kozmetiklerini alacak, ne erkekleri "Renault" otomobiller sahibi olacak ve Avrupalılar da hiç bir zaman ürünlerini bu gibi kabilelere satamayacaklar. Baktık olmayacak, bir dizi ön hazırlıktan sonra, Avrupalı sosyologlara her şeyden evvel bu kabilenin zevkini değiştirmek için iyi bir fırsatın doğduğunu gördük. Kabilenin şefi kalesinin önüne en iyi av köpekleriyle beraber iki renkli, zeki ve güzel atını bağhyordu önceleri, ama şimdi zevkini değiştirdik, yani onu öyle bir modernleştirdik ki, kalesinin önüne iki terbiyeli ve güzel at bağlamaktan gurur duymak yerine altın kenarlı iki Renault otomobil bağlamaktan gurur duyar oldu. Öğrenci hayretle, "fakat onların yolu yok ki!" deyince, "geçici olarak kalenin çevresine 8 kilometrelik bir asfalt yol yaptılar" dedi. Arabayı satın alan kabilenin şefi, önceleri, her sabah dinlenmek için bir süre arabada kalır ve bütün kabile halkı toplanır, arabayı seyrederdiler. Şoförü de yoktu, dolayısıyla buradan bir tane kiraladık. Orada sekiz ay kaldı ve iyi maaş aldı. Benzin istasyonları da olmadığından, kayıklarla uzaktan benzin getirmek zorunda kalıyorlardı." Böylece atıyla övünen ve iyi bir at sürücüsü olan kişi, arabasıyla ve araba kullanışıyla övünür olmuştu. (Ali Şeriatî, *Medeniyet ve Modernizm*, çev. Ahmet Yükseloğlu, Bir Yayıncılık, 4.Baskı, İstanbul 1985, s. 27-29.)

⁵ Aynı eser, s. 28.

⁶ Anıl Çeçen, *Kültür ve Politika*, Hil Yayın, İstanbul 1984, s. 31.

⁷ gös. yer.

1.1.3. KÜLTÜRÜN ÖZELLİKLERİ:

- 1) Kültür, insanlar arasındaki etkileşimden doğar ve gelişir. Bu bakımdan toplumsaldır ve her toplumun kendisine has bir kültürü vardır.
- 2) Kültür doğuştan gelmez. Toplumsal kalıtımla kuşaktan kuşağa aktarılan kültür, öğrenilen, eğitimle kazanılan bir şeydir.
- 3) Kültürün taşıyıcısı dildir. Bütün kültürel değerler, ancak bir ifade vasıtası olan dil aracılığıyla kazanılır ve yaşatılır.
- 4) Kültür, insanların biyolojik, psikolojik ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılar ve tatmin eder. Kültürel kural ve kurumlar, başarısı denenmiş çözüm yollarıdır. Kültür elemanları, toplumun bireylerine tatmin ve hizmet sağlayarak var olabilirler.
- 5) Kültür değişir ve değişme, uyum yoluyla gerçekleşir. Toplumda şartların değişmesiyle, geleneksel çözüm yollarının sağladığı tatmin oranı azalır ve değişir; yeni ihtiyaçlar ortaya çıkar. O zaman, bu ihtiyaçları karşılayacak ve sorunları çözecek, deneme ve düzeltmeler yapılır. Böylece kurum ve kuruluşlara gidilir. Her kültür, kendi elemanlarıyla tutarlı bir uyum gösterir. Çok yavaş olarak meydana gelen değişmelerde, toplumsal kontrol önemli rol oynar.

1.1.4. KÜLTÜR ve DEĞİŞME:

Çeşitli sosyal grupların kültürleri muhteva itibariyle birbirlerinden ayrılırlar. Büyük toplumların kültürleri arasında farklar bulunduğu gibi, aynı toplum içindeki alt grupların kültürleri arasında da ayrıntılar vardır. Ancak bu ayrıntılar, büyük toplumların kültürleri arasındaki farklara göre daha azdır. Bu sebeple kültür farkları denildiğinde daha çok tüm toplumlar arasındaki kültür farkları anlaşılmaktadır.

Aynı bir toplumun kültürleri de zaman içinde sürekli olarak değişir. Kültür daima değişen, dinamik bir muhtevadır. Belki kültür zaman aralıkları içinde sabit gözüktür; fakat gerçekte daima değişmektedir. Gelişen ihtiyaçlar, yeni tecrübeler, gelen yeni kuşakların ihtiyaçları kültürü değiştirmektedir.

Kültür özellikleri bir biri üzerine etki yapar; bundan yeni kombinezonlar ve sentezler meydana gelir. Her sosyo-kültürel sistem, şüphesiz çevresinden etkilenmektedir. İklim, coğrafya, yer altı ve yer üstü tabii zenginlikler kültür sistemleri üzerinde etki yaparlar.

Kültür, insanların ve grupların hareketlerini tâyin eden soyut örneklerden ibarettir. Bununla beraber, sosyal gruplar ve kişiler, kendilerine intikal eden kültür mirasına rağmen, bunun bir esiri olmazlar ve kültür plânında değişiklik yaparlar. Hatta bazan bu değişiklikler kültürün bir parçasını teşkil ederek yeni kuşaklara da geçer. Bazen ise değişiklik yapan kişi ile yok olup gider.

Kültür değişmelerinin birçok sebepleri vardır. Bir toplumun, diğer bir toplumun bazı kültür unsurlarını alıp benimsemesi veya bunların idarî veya askerî örgütlenmelerce topluma zorla kabul ettirilmesine teşebbüs olunması gibi.

“Sabahleyin uyanan tipik bir Amerikalı’nın karyolası ilk defa Yakın doğu’da icat edilen bir biçime göre imal edilmiş, sonra Kuzey Avrupa’da bazı değişikliklere uğrayarak Amerika’ya intikal etmiştir. Üstündeki yorgan pamuktansa, bu ilk olarak Hindistan’da, ketendense Yakın doğuda yetiştirilmiş, eğer ipektense ipeğin kullanılma tarzı da Çin’de keşfedilmiştir. Bütün bu maddelerin iplik haline getirilme ve dokunması usulleri de Yakın doğuda bulunmuştur. Yataktan kalktığı zaman ayaklarına geçirdiği makosen terlikler Doğu ormanlarında yaşayan Kızılderililer’in icadıdır. Girdiği banyonun teçhizatı yakın zamanlara ait Avrupa ve Amerikan icatlarının bir terkididir. Üstünden çıkardığı pijama Hindistan’da icat edilmiş bir çamaşırdır. Yıkandığı sabun da eski Gaul’lerin icatıdır.

Bu Amerikalının giydiği esvapların aslı Asya bozkırlarında yaşayan göçebelelerin kullandıkları deri elbiselerdir. Ayakkabıları, eski Mısır’da icat edilen bir usule göre de bağlanan derilerden çıkan kalıplara göre kesilip yapılmaktadır; boynuna bağladığı parlak renkli bir kumaş parçası olan kravatu da 17. yüzyıl Hırvatlarının omuzlarına attıkları bir şalın bozulmuş, küçük bir kalıntısıdır.

Kahvaltı için dışarı çıkmadan önce baktığı pencerenin camları Mısır’da icad edilmiştir. Eğer yağmur yağıyorsa ayakkabılarının üstüne geçirdiği lastikler Orta Amerika yerlilerinin keşfettikleri kauçuktan yapılmıştır. Yanına aldığı şemsiye Güney Asya’da; başına geçirdiği şapkanın keçesi Asya steplerinde; kahvaltıya giderken yolda bir gazete almak için çıkardığı bozuk paralar ilk defa Lidya’da ortaya çıkmıştır. Lokantada ise yine başka kültürlerden gelmiş pek çok şeyle karşılaşacaktır. Önüne konulan tabak Çin’de icat edilen porselelin bir çeşididir. Eline aldığı çelik bıçak ilk defa Güney Hindistan’da kullanılan bir bileşimden yapılmıştır. Çatal Ortaçağ İtalya’sının bir icadıdır; kaşığın aslı da eski Roma’dır. Eğer bizim Amerikalı kahvaltıya portakalla başlıyorsa portakalın memleketi Doğu Akdeniz’dir; masasındaki dilinmiş kavun İran’dan, karpuz ise Afrika’dan gelmiştir. Sabahları kahve içiyorsa bunun aslı bir Habeşistan ağacıdır. Süt veya krema fikrinin menşei ise ineğin ilk defa ehlileştirildiği Yakın Doğu’dur. Şeker de ilkin Hindistan’da imal edilmiştir. Meyve ve kahveden sonra kek ve benzeri yiyeceklere geçiyorsa bunlar da Anadolu’da yetiştirilmiş maddelerden İskandinav tekniğine göre yapılmaktadır. Bu keklerin veya çöreklerin üzerine döktüğü Akçaağaç pekmezi de Doğu ormanlarında yaşayan kıızılderili yerlilerin icadıdır. Bunlardan önce yumurta ve ince kıyılmış et dilimleri yemişse, yumurta Çin Hindi’nde ehlileştirilmiş bir cins kuştan temin edilmiştir; et dilimlerine gelince, ilk defa Doğu Asya’da ehlileştirilen bir hayvan etinden Kuzey Avrupa usulüne göre tuzlanıp tütsülenmektedir.”

“Söz konusu Amerikalı, yemeğini bitirdikten sonra arkaya yaslanıp sigara içecektir. Sigara Amerikan kıızılderililerinin çok eski bir alışkanlığıdır. Yerliler

Brezilya’da yetiştirilen bir bitkiyi ya Virjinya yerlilerinin bir icadı olan pipoya koyarak veya Meksikalılar’ın yaptığı gibi sigara şeklinde içerlerdi. Eğer puro içiyorsa bu da İspanyollar vasıtasıyla Antiller’den gelmiştir. Sigara içerken günün haberlerini okuyacaktır; bunlar Almanya’da icat edilen bir usulle Çin’de icat edilmiş bir maddenin üzerine eski Samilerin icat ettiği işaretler halinde basılmıştır. Dış haberler kısmındaki karışıklıkları da gözden geçirdikten sonra, eğer iyi bir muhafazakar vatandaş ise, yüzde yüz Amerikalı oluşundan dolayı, Hindî Avrupaî bir dilde bir İbranî tanrısına şükredecektir.”

Dünyanın en büyük sosyal antropoloji âlimlerinden Ralph Linton bunları yazarken kültürlerarası alış verişin ne kadar evrensel olduğunu anlatmak istiyor, hafif alaylı bir üslûpla da Amerikalılar’ın kendi kültürlerini Amerika’ya has bir medeniyet olarak göstermelerini yermeye çalışıyor⁸.

Tabii bu arada Batılıların aslında kendilerinin olmayan doğulu ürünleri kendilerininmiş gibi, kendilerinin dışındaki toplumlara yansıtılmalarının hiç de yabancı değil. Bugün kendilerini dünyanın en iyi ve en kaliteli ipek üreten ülke olarak dünyaya tanıtan İngiltere, Hindistan’da sömürge faaliyetlerini sürdürdüğü sırada ipek tezgahı sahibi olmuştur. Hem de Hindistan’da ipek dokumayı bilen binlerce Hintli’nin bir ellerini bileklerinden keserek. Buradan İngiltere’ye götürüp, dut ağaçlarının bol olduğu kuzey bölgelerine yerleştirdiği bu tezgahlarda ipekleri dokurlar ve dünyaya pazarlarlar. Ellerini keserek Hintlilerin ipek dokumalarını engelleyen İngilizler böylece ipek üretiminde hatırı sayılır bir yere geldiler.

Satranç, “çaturanga” diye anılan bir Hint oyunudur. Batılılar bu oyunun bazı kurallarını değiştirerek, sanki kendilerine aitmiş gibi doğululara sunmuşlardır.

Her toplumda bir azınlık, âletleri, insan eli ürünü olan şeyleri, fikirleri, felsefe ve dinleri icat edecek veya değiştirecektir. Çoğunluk veya geniş bir azınlık bunları kabul edince bu yeni unsurlar, sosyal bakımdan intikal edecek şeyler ve kültürlerin parçaları olurlar.

Kültür değişmesi veya yenilenmesi bir rastlantı değildir. Bu değişmeler önemli bir takım prensiplerin yönetimine tâbidirler. Bir kültürde değişikliği etkileyecek üç genel faktörün var olduğunu söyleyebiliriz:

- 1) Toplumun işgâl ettiği ekolojik alanda değişiklik (gerek tabiatla değişiklik, gerek toplumun başka bir bölgeye göçü gibi.)
- 2) Değişik kültür örneklerine sahip toplumlar arasında temaslar.

⁸ Ralph Linton, *The Tree of Culture*, New York 1956. Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Millîyetçilik*, Ötüken Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 1980, s. 97-99, naklen.

- 3) Gelişim yolu ile bir toplum içinde meydana gelen değişmeler (meselâ meyve toplama ile geçinen bir toplumun hayvan ve bitkileri ehlileştirmesi gibi.)

1.2. MEDENİYET NEDİR?

Medeniyet, milletlerarası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtaları bütünüdür⁹. Bu ortak değerlerin kaynağı ise kültürlerdir. Meselâ; “batı medeniyeti” denildiği zaman, din bakımından hristiyan toplumların manevî-sosyal değerleri ile pozitif ilme dayalı teknik anlaşılır. Halbuki batı medeniyetine bağlı milletlerden her biri ayrı bir kültür topluluğudur. Pozitif ilim sahasında benzer anlayış içinde olmalarına, teknik’i ortaya koyma ve kullanmada birbirlerine yakın yollar takip etmelerine rağmen, bu milletler başka diller konuşurlar, âdetleri, gelenekleri, görenekleri, ahlâk anlayışları, edebiyatı, masalları, destanları, güzel san’atları, folkloru ve hatta giyimışleri bir değildir. Hattâ, hepsi de hristiyan inancı içinde bulunmakla beraber, din karşısındaki tutumları da farklıdır. İşte bu ayrı inanış, eğilim, düşünce, kullanım ve davranış tarzları her milletin kültür unsurlarını teşkil eder.

O halde her topluluk bir kültür sahibidir, diğer bir deyişle, her kültür ayrı bir topluluğu temsil etmektedir.

Buraya kadar yazdıklarımızdan şu sonuçları çıkarabiliriz:

- 1) Kültür karakter bakımından “özel”, medeniyet “genel”dir.
- 2) Medeniyet kültürler’den doğar.
- 3) Bir kültürün varlığı bir toplumun varlığını, bir toplumun varlığı da bir kültürün varlığını gösterir.

Kültür’ün doğuşunda, coğrafi durum ve insan unsuru başlıca rolü oynar. Bu sebeple toplumlar ancak yaşadıkları bölge şartlarının etkisi altında kendi kültürlerini kurabileceklerinden, çeşitli kültürler arasında ilerilik, yükseklik vb. ayrımlar yapmak, bazılarını üstün, bazılarını ilkel saymak, ilmî anlayışa uygun düşmez. Zira kültürler de, temsil ettikleri cemiyetle birlikte, zaman ve çevre icaplarına uyarak, bizzat sosyal değerler ortaya koyma veya dış tesirler yolu ile gelişirler. Şu şartla ki; kültürler “öz” vasfını kaybetmez. “Ana kültür kalıbı” belirli bir karakter halinde devam edip gider¹⁰.

⁹ Kafesoğlu, aynı eser, s. 16.

¹⁰ Kafesoğlu, gös. yer.

1.2.1. MEDENİYETLERİN KÖKENLERİ HAKKINDA TEORİLER

1.2.1.1. EVOLUTION (=Tekamül) TEORİSİ:

Bu teori taraftarlarına göre, medeniyet ilk vahşet devirlerinden bugüne kadar devamlı bir ilerleme ve gelişme göstermiştir. Gelişme, daima tek yönlü bir hat üzerinde, çeşitli aşamalardan geçerek meydana gelmiştir. Bugünkü ilkel kavimlerin kültür seviyelerinde bu gelişmenin çeşitli aşamalarını canlı bir şekilde görmek mümkündür. Zira bunlar, mevcut veya maziye karışmış bir cemiyyetin vahşilikten veya barbarlıktan medeniyete erişmek için ağır ağır geçmek mecburiyetinde olduğu zahmetli, ızdıraplarla dolu safhalarda pineklemiş veya bu aşamaya tekrar dönmüş eski medeniyetlerin temsilcilerinden ibarettirler. Bu sebeple ilkel kavimlerin teşkilatında, örf ve adetlerinde, kanunlarında, dinlerinde, sanatlarında, eski medeniyetlerin kalıntı ve izleri canlı bir şekilde görülür. Bu teorinin savunucuları, sınırlı da olsa tarihten önceye ait arkeoloji malzemelerinde teorilerini destekleyen malzemeler buldukları kanısındadırlar.

İnsan ruhunun aynı olduğunu kabul eden gelişmeciler, çeşitli insan topluluklarının denk şartlar altında birbirlerinden bağımsız ve diğerine paralel olmak üzere aynı şeyleri meydana getireceğine ve aynı keşifleri yapabileceğine de inandıkları için bu ekol mensuplarına aynı zamanda “paralelci” de denilmektedir.

Evolution’cuların görüşleri zaman zaman tenkitlere uğramıştır. Bir çok sahalarda kültürel ve sosyal ilerleme bir çizgi halinde ve aynı yönde gelişme göstermemektedir; zaman zaman değişimler duraklamalar dikkati çekecek kadar açıktır. Nazariyenin en zayıf tarafı, insanlık tarihinde tek bir kültür türünün kabul edilmesidir. Halbuki aynı kültür dünyanın her yerinde mevcut değildir. Bir çok kültürler vardır. Aralarındaki farklar bilhassa teknik âletlerde, din, san’at, sosyal dayanışma gibi manevî alanlarda görülür. Bu itibarla, Evolutioncu’ların karmaşık kültür olgularını basitleştirmeleri doğru bulunmamıştır¹¹.

1.2.1.2. DİFFUSİON (yayılma, intişar) TEORİSİ:

Bu teori insanlar arasındaki sosyal münasebetler temeline dayanır. Gerçekten en ilkel kavimlerin bile birbirleri ile daima temas halinde oldukları şüphe götürmez bir gerçektir. Böylece medeniyet yayılma imkânına kavuşmuştur. Diffusion’cular da, esasta kültürde gelişmeyi kabul etmektedir, fakat bu gelişme sebebini, toplulukların karşılıklı tesirlerine bağlamaktadırlar. Böylece bir kültürden ötekine sirayet eden kültür unsurlarının kaynaklarını tayin etmek üzere tarihe başvurulduğu için bu teoriye “Tarihçi ekol” de denilir. Bu teorinin hareket noktası insanların taklit eğilimleridir. Diffusion’culara göre,

¹¹ Kafesoğlu, aynı eser, s. 17.

insan her yerde başkalarında gördüğünü kolayca alabilmekte, keşif ve icat gayretleri ikinci plânda gelmektedir¹².

Tarihçi ekol mensupları da ikiye ayrılmışlardır: İngiliz Diffusioncuları, Viyana Diffusioncuları.

1.2.1.2.1. İNGİLİZ DIFFUSİONCULARI:

Bu grubun başında yer alan G. Elliot Smith (ölm.1937)'e göre, dünya medeniyetinin beşiği Mısır kıt'asıdır. Medeniyet yeryüzüne oradan yayılmıştır. İddiaya göre, yüksek bir kültürün meydana gelmesi için, buna elverişli bir çevreye ihtiyaç vardır; her yerde elverişli çevre mevcut olmadığı için de “paralel kültürler” ortaya koymak mümkün değildir. Halbuki Mısır, medeniyetin yaratılmasına en uygun imkânlarla sahip bulunuyordu. Nitekim, medeniyet, bu kıt'aya uzaklıklarına göre çeşitli bölgelerde gittikçe zayıflamaktadır.

İlk devirlerde insanların kültür adına ne varsa hepsinden mahrum bir halde, adeta maymundan farksız bir hayat sürdüğü düşüncesinden hareket eden Smith, medeniyetin ilk ışığını Nil nehrinde tespit ettiği kanaatindedir:

Bu nehir yılın belirli mevsiminde muntazaman taşar ve mecrasına çekilirken verimli bir kil tabakası bırakır. Burada kendiliğinden yabanî arpa yetişir. Nehrin taşması eski Mısırlı'ya sulama tertibatı kurulması lüzumunu duyurmuş, arpanın ortaya çıkması da ziraat yapma fikrini vermiştir. Diğer taraftan, taşan nehir sularının kurak günler için muhafazası, çanak, çömlek yapımını ve depolar yapımını akla getirmiş, bu da bina ihtiyacını ortaya koymuştur. Dolayısıyla ilk defa Mısır'da sabit meskenlerde oturan çiftçi bir halk kütlesi görülmüştür. Ayrıca, Nil'in hep aynı mevsimde taşması da Mısırlı'da zaman ve takvim fikrini uyandırmış, antropoloji ve astronomi bu yolla ilerlemiş, bundan da inanç sistemi olarak güneş kültü ortaya çıkmıştır. Nil'in taşma zamanının yaklaştığını ilân ederek halkı uyaran Firavun, halkın gözünde ölmezliğe yükselmiş, mutlak hâkimiyet anlayışı böylece belirmiş ve hükümdarın ebediliği düşüncesi mumyaların, tapınak inşâsının, ölü gömme törenlerinin ve bununla ilgili olarak musikînin meydana gelmesine yol açmıştır¹³. Tanrı (firavun) neslinin bozulmaması için aile içi ilişki ortaya çıkmış, baba-kız, ana-oğul, kız kardeş-erkek kardeş evlilikleri (ensest ilişki) görülmeye başlanmıştır.

Kültür tarihçilerince medeniyeti “Mısırlılaştırma” (Egyptionisante) veya “Pan-Egyptologiste” teorisi diye ad takılan bu nazariyenin de pek çok eksik ve yanlış tarafları vardır. Önce, adı geçen medeniyet belirtilerinin Mısır'da ne zaman ortaya çıktığı ve hangi tarihlerde, nerelere kadar yayıldığı tespit edi-

¹² Kafesoğlu, aynı eser, s. 19.

¹³ G.E. Smith, *In The Beginning, The Origin of Civilisation*, New York, 1928; ayrıca bkz. G.E. Smith, *Human History*, London, 1984.

lememiştir. İkincisi, aslında megalitik (büyük taş) eserler inşâsı üzerine kurulu ve güneş kültüne dayalı bu “hânedan medeniyeti”nin bütün ön-Asya’yı, Endonezya adalarını ve Okyanusu aşır Amerika’ya kadar uzandığı ve oradaki Mexico-Andien medeniyetine temel olduğu iddiaları teori üzerinde şüpheler uyandırmıştır. Üstelik arkeolojik keşiflerle de hayli yıpranan bu teori Mısır’da benzeri bulunmayan Sümer çivi yazısı ile, Fenike yazısını izâh edememektedir. Nihayet Mısır medeniyetinin oldukça geç bir devre ait olduğu, yani yer yüzünde ondan da eski “kültür çevreleri”nin bulunduğu beyan edilmiştir¹⁴.

1.2.1.2.2. VİYANA DİFFUSİONCULARI:

Viyana Diffusioncuları tarafından ileri sürülen teorinin en dikkat çeken özelliği, kültürün maddî ürünleri olan etnoğrafik malzemelere dayanmakta oluşudur. Teorinin 1855’lerde temelini atan Franz Ratzel (ölm. 1904)’dir. Bu teori savunucularına göre her “kültür çevresi”nin bir merkezden etrafa yayılan bir kültür bütünü vardır. Ancak daha sonraki araştırmalarda, her kültürün bir bütün olduğunu, bu sebeple belirli bir kültür çevresi meydana getiren kültür unsurlarının arasında mantıkî veya teknik ilişkiler, bağlantılar kurulması gerektiği belirtilerek, Viyana ekolünden biraz farklı bir düşünce meydana getirilmiştir.

Her teori gibi, bazı eleştirilere hedef olmasına rağmen son zamanlarda tarih kriteri yönü ile ilmîliği belirtilen bu teorinin en ilgi çekici tarafı, Türkler’in anayurdu olarak belirtilen “bozkırlar sahası”nın da bir kültür çevresi olarak tespit edilmiş olmasıdır. Taş devrinden itibaren insanlığın tarihi üzerinde yaptığı çalışmalarda Oswald Menghin’in ortaya koyduğu “12 çevre”den biri çobanlıktır ki, bunun ikinci safhasında “at besleme” kendini göstermiş, nihayet bozkırlarda “savaşçı-çoban kültür çevresi” şeklinde gerçek karakterini bulmuştur. Teoriye göre bu “çevre”nin merkezi “Avrasya bozkırları” olmakla birlikte, Menghin, hareket noktasının Asya’da Ural-Altay dağları arasında bulunduğu, dolayısıyla çevreye has kültür unsurlarının oradan dünyaya yayıldığı, buna göre de “savaşçı-çoban” kültürün esas sahiplerinin Ural-Altay kavimleri olabileceği sonucuna varmıştır.

1.2.1.3. YÜKSEK KÜLTÜR TEORİSİ:

Bu teoride topluluklardaki kültür ve tarih ortaklığı esas alınmakta ve aralarında siyasî bağlantı ile dil birliği bulunan yerleşik kütlelerin, aynı zamanda “medeniyet” kavramını ifade eden “yüksek kültür”ler ortaya koydukları ileri sürülmektedir. Meselâ eski Mısırlılar, Çinliler, Asur, Babil ve Fenikeliler bu suretle “kültür ve tarih ortaklığı”na dayanan tipte medeniyetler kurmuş topluluklardır. Bu teorinin başlıca savunucusu Nikolay Yakovleviç Danilevsky (ölm. 1885), medeniyet unsurlarının da, tıpkı bir organizma gibi doğup, büyüüp, olgunlaşıp, nihayet öldüklerini iddia etmiştir. “Yüksek kültür” teori-

¹⁴ Kafesoğlu, aynı eser, s. 20.

sinde, belirli topluluklar arasındaki tarih ortaklığı ve kültür birliği (veya benzerliği) halinin medeniyetlerin karakterini yansıttığı ve bu sebeple meselâ eski Grek medeniyetinin estetik, Hind medeniyetinin dinî, Batı medeniyetinin mekanik-teknik özellikler taşıdığının tespit edildiği ileri sürülmüştür. Buna göre de medeniyetle sosyal sistem, adeta ayrılmaz bir çift gibi düşünülmekte, başka bir deyişle, her medeniyet bir sosyo-kültürel bütün sayılmaktadır.

Oswald Spengler (ölm. 1936), böyle “yüksek kültür”lerin daha çok “devlet kisvesi”ne bürünmüş milletlerde ortaya çıktığını ve o devlet tarafından temsil edildiğini ileri sürer. Spengler, medeniyetleri sembollerle ifade eder ve Antik Çağ (eski Yunan-Roma) medeniyetini Apolloncu, Ortaçağ medeniyetini büyücü, Batı medeniyetini Faustcu şeklinde değerlendirir. Ona göre, bu “ana semboller” her yüksek kültürde çekirdek teşkil eder ve medeniyetin gelişmesinde büyük rol oynar.

Çağımızın şöhretli tarihçisi Arnold Toynbee (ölm. 1974) de, Avrupa’da batı medeniyetinden başka bir medeniyet tanımayan yaygın görüşe haklı olarak karşı çıkar ve “medeniyeti Mısırlılaştırma” taraftarlarını tenkit eder. Toynbee bazı kuruluş ve tekniklerin cemiyetten cemiyete geçişini tabîî saymakla beraber, çeşitli toplulukların, zaman içinde yokluğunu hissettikleri bazı ihtiyaç madde ve âletlerini kendi fikrî faaliyetleri sonucunda keşfetmeye, aynı maddada yönelik buluşlar ortaya koymaya muktedir olduklarını, dolayısıyla tek bir merkeze bağlı kalmaksızın benzer kültür değerlerinin meydana çıktığını belirtmiştir.

Bu teori taraftarları:

- 1) Yüksek kültür veya medeniyet dedikleri şeyi gerçek bir bütün olarak kabul etmektedirler.
- 2) Belirli karakter taşıdığını ileri sürdükleri yüksek kültür veya medeniyetleri belirli sosyal gruplara bağlamaktadırlar.
- 3) Medeniyetin “sosyal gruplarla” ayakta kalabileceğine inandıklarından, “yüksek kültür”lerin de ilgili topluluklarla birlikte sona erdiğini düşünmektedirler.

Bundan dolayı “yüksek kültür” teorisine “kapalı medeniyet” teorisi de denilmektedir.

1.2.1.4. ANA KÜLTÜR KALIBI TEORİSİ:

“Kültür proto-tipleri teorisi” de denilmektedir. Çünkü, buna göre, tarihin her çağında herhangi bir topluluk veya millet belirli bir kültür ilk-tipinin veya ana kültür kalıbının taşıyıcısı olabilir. Ancak kültür proto-tipi taşıyıcısı ile aynı özellikte olmayıp, ondan başka bir varlık halinde varlığını muhafaza eder. Belirli ana kültür kalıbının tarih boyunca çeşitli sosyal gruplarla birleşmiş olması da bunu gösterir. Meselâ; eski Yunan ve Roma cemiyetleri sona ermiş,

fakat onların kültür sistemi bir çok unsurları ile “kültür değerleri” olarak yaşamağa devam etmiştir: Felsefe, mimarî, resim, heykel, müzik vb. Demek ki, “ana kültür kalıbı”nın veya kültür proto-tipinin değerleri, daha sonra, başka toplulukların iç âhenkleri ile uyuşarak gelişebilmekte, ve farklı kültür sistemleri içine yerleşerek “sosyal ve manevî gerçeklere oturma” esnekliği ölçüsünde yeni kültürün unsurları ile tutarlılık kazanmakta ve yaşamaktadırlar. Böylece, belirli “medeniyet”leri belirli sosyal gruplara bağlamayan, kültür bütünlerinin topluluklardan bağımsız olduklarını ileri süren bu görüşe “Açık medeniyet teorisi” de denir. Açık medeniyet teorisinin tespit ettiği esaslardan biri de “medeniyet” adını verdiğimiz sosyal belirtinin “aynı bir bütün olmayıp”, birbirinden farklı bir çok kültür değerlerinin, âhenk içinde, bir araya gelmesinden doğduğu düşüncesidir.

1.2.2. MEDENİYETİN DOĞUŞ SEBEPLERİ:

Medeniyetin doğuş sebepleri ve doğuş şekilleri kültür tarihçilerini en çok düşündüren konuların başında gelmektedir. Oswald Spengler’e göre; “yüksek kültür”, esrarlı kozmik kuvvetlerin dünyadaki insan hayatına müdahalesinden doğar. Danilevsky’ye göre ise, medeniyetin ortaya çıkmasındaki faktörlerden biri, dil birliği ile bağlı kütlelerin siyasî bağımsızlığı, diğeri de bu gruplardaki etnografik malzemelerin zenginliğidir. Bu iki cevap da düşünceleri daha anlaşılabilir duruma sokmaktadır. Spengler, kozmik güçlerle olayı esrarlı bir duruma büründürürken, Danilevsky de, medeniyetin çekirdeği durumundaki etnografik malzemelerle neyi kastettiğini ortaya koyamamış, ayrıca her siyasî bağımsızlığın mutlaka bir medeniyet yaratacağı yolunda izahı güç bir iddiada bulunmuştur.

Bu konuda Toynbee’nin ileri sürdüğü çözüm tarzı şudur: Medeniyetlerin ortaya çıkması ve gelişmesi;

- 1) Coğrafi çevre şartlarına,
- 2) Toplulukta bir yaratıcı grubun var olmasına,
- 3) Çevre ile insan arasında devamlı bir meydan okuma hâlinin olmasına bağlıdır.

Burada cemiyeti durgunluktan, dinamizme geçiren başlıca faktör olarak coğrafi çevreye ağırlık verilmesi dikkat çekicidir. Ona göre, çevre çok çetin ise büyük medeniyet ya doğmaz, veya doğsa da gelişemez. Çevre çok elverişli ise, ona karşı koyabilmek için insanı gerekli gayrete zorlayacak ortam yok demektir. İnsan ne fazlası ile müsait, ne de aşırı derecede çetin olmayan şartlar altında “yaratıcı azınlık grup” aracı ile “meydan okuma” durumuna girer ve bu hal devamlı şekilde yaratıcı kuvvetlerin daha da çeşitlenme ve gelişmesini sağlayarak, medeniyet seviyesine ulaşılır.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlıyoruz ki, medeniyeti meydana getiren kültür değerlerinin doğuşunda başlıca üç faktör yer almaktadır:

- a) Coğrafi çevre,
- b) İnsan unsuru,
- c) Cemiyet (topluluk),
- d) Motivasyon.

a) Coğrafi çevre: Bir topluluğun hayatında ve kültürünün ortaya çıkmasında iklim, göller, denizler, akarsular, bitki örtüsü, tarım ürünleri, ormanlar, madenler vs.'nin insanın akla gelebilecek bütün faaliyetlerini etkilediği inkâr edilmez bir gerçektir.

Gerçekten de; Will ve Ariel Durant'lara göre Mısır, Nil nehrinin bir armağanı; Mezopotamya medeniyeti Dicle ile Fırat'ın; Hindistan Ganj ile İndus nehirlerinin; Çin Hindi Mekong nehrinin; Çin ülkesi Sarı Nehir ile Yang-tse'nin; Orta Avrupa Tuna'nın; Fransa ve Paris Sen'in; Kuzey batı Avrupa Ren'in; İtalya Po'nun; Roma Tiber'in eseridir¹⁵.

b) İnsan unsuru: Yukarıda da izaha çalışıldığı gibi, tabiat şartlarını, kendisinin yaşayabileceği şartlara uygun hale getiren insan gücü ve irâdesidir. Kùltürleri ortaya koyanlar insanlar olduğu gibi, medeniyetlerin oluşmasında da en büyük pay sahibi yine insanlardır. Yeryüzünde kùltür ortaya koyan tek canlılar insanlardır. Hayvanların kùltürü yoktur.

c) Cemiyet: Kùltür unsuru, bir topluluk içinde ortaklaşa değer özelliğini kazanan ürünler ve davranışlar olduğuna göre, fertlerin ortaya koyduğu kùltür belirtilerinin cemiyet tarafından kabul edilmesi gereklidir. Bu sebeple kùltürlerin doğup gelişmesinde cemiyetlerin etkisi kesindir.

d) Motivasyon: A.H. Maslow'a göre, insanın "ihtiyaçları" önem sırasına göre şunlardır:

- 1) Fizyolojik: Hayat için gerekli maddelerden birinin eksikliğini hisseden insan, derhal o ihtiyacını karşılamak için harekete geçer. Aç olan insanın bütün zihnî faaliyetleri, açlığını giderme yönünde yoğunlaşır. Açlık dışında hiç bir ihtiyacının olmadığını sanır. Bu ilk fizyolojik ihtiyacını giderdiği anda ise, başka bir "ihtiyacı" duymaya başlar.
- 2) Emniyet: Bu defa insan korunma yollarını arayan makine haline gelir. Topluluk hayatında meydana çıkan örgütlenmeler, nüfuzlu kimselerin himâyesine girme, huzur sağlamaya yönelik fikrî, felsefî akımlar hep bu ihtiyacın sonucunda ortaya çıkmaktadır.
- 3) Sevgi ihtiyacı: İlk iki ihtiyacını gideren insan, dost, arkadaş, sevgili edinerek, duygularını paylaşmak ister.
- 4) İtibar: Bu ihtiyaç insanı cemiyette ehliyet sahibi olma, güç kazanma, kendini çevresine kabul ettirme faaliyetine sevk eder.

¹⁵ Will and Ariel Durant, *Tarihten Dersler*, çev. Bozkurt Güvenç, Cem Yay., İstanbul 1992, s. 17.

- 5) Kendini gerçekleştirme ihtiyacı: İnsan, sayılan bu dört aşamada tatmin edilmiş duruma yükselmekle beraber, eğer psikolojik arzularını yerine getiremiyor, ferdî yeteneklerinin gereklerini ortaya koyamıyorsa yine mutlu değildir; ihtiyaç içindedir. Meselâ; edebî duygusu kuvvetli ise, şiir, roman, hikâye, piyes yazmalı; sese karşı hassas ise müzik eserleri ortaya koymalı, bir enstrüman çalmalı; zihnî kapasitesi elverişli ise, felsefe, ilim ile uğraşmalıdır. İşte bu son gayretler, yüksek kültüre yöneliş ve ilerleyiştir. İhtiyaçlardan her birinin yüzde yüz şart olmadığı, bir ihtiyacın yarından fazlası giderilince, ondan sonraki ihtiyacın hissedilmeğe başlandığı Maslow tarafından tesbit edilmiştir.

Motivasyon teorisinden şu sonuçları çıkarabiliriz:

- a) Hangi şart altında ve nerede olursa olsun, sıralanan “ihtiyaçlar”ı karşılayabilen her hangi bir fert kültür yaratma gücüne sahiptir.
- b) İnsanları hiç bir şey düşünemeyecek duruma sokmak için fizyolojik ihtiyaçlarını tatmin etmesini engellemek yeterlidir.
- c) Sun’i yollardan da olsa bir terör havasının baskısı altına giren insanlar -daha yüksek seviyedeki sevgi ihtiyacı gibi beşerî ve itibar ihtiyacı gibi sosyal tatminleri hatıra getirmeyecekleri için- kolayca, her emre boyun eğen “sürü”ler haline gelebilir.

Maslow’a göre dördüncü sıradaki “itibar” ihtiyacının karşılanması “hürriyet”i gerekli kılmaktadır. Zira insan ancak bu aşamada hürriyetin gereğini anlamakta ve -topluluk ölçüsünde alındığı takdirde- bu anlayış, siyasî bağımsızlık arzusu olarak ortaya çıkmaktadır.

Maslow’un motivasyon teorisindeki ihtiyaçlar konusunda Karl Marks ile paralellik kurulabilir. Meselâ Marks da; kendi ideolojisinin merkezinde yer alan “proleterya”nın karnını doyurmadan asla üretim sağlanamayacağını ifade eder. Başka bir deyişle, insanın üretmesi, midesinin açlığı veya tokluğu ile doğru orantılıdır.

İnsanların ihtiyaçlarının en önde gelenlerinden biri de Sigmund Freud’a göre ise; cinselliktir. Dünyaya merhaba dediği andan itibaren aslında bir cinsel tatmin içinde olan insan, cinsellikle ilgili sorunlarını gideremedi motive olamaz, üretemez.

BÖLÜM 2

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

2.1. ANADOLU (KÜÇÜK ASYA) KÜLTÜR TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ:

Amasyalı Strabon, Samsun-Tarsus hattıyla Kızılırmak Nehri'nin batısında kalan bölgeye "Asya" adını vermiştir. Asya, Elence "Asia" kelimesinden geliyordu. M.Ö. 1200'lerde Kuzey Ege kıyılarında, Troya'nın hemen güneyinde bir "Assuva" krallığı veya bölgesinden bahsedilir¹⁶. Bu bölgenin adının zamanla Elence'de Asya'ya dönüşmüş olabileceği söylenmektedir. Yarımadanın yönetimini M.Ö. 130'larda Bergamalılar'dan devralan Romalılar, buraya "Asya Vilâyeti" adını verdiler. Zamanla da bu bölgeye "Küçük Asya" demeye başladılar.

Ege adaları halkı, "Asya"ya, doğudan yükselen Güneş'in yönü, Güneş'in yurdu anlamında "Anatolia" (Doğu'nun ışığı) demişlerdir¹⁷.

Coğrafi ad olarak Türkiye (=Turkhia) tâbirine ilk defa Bizans kaynaklarında rastlanmaktadır. 6. yüzyılda "Türkiye" tabiri Orta Asya için kullanılıyordu. 9. ve 10. yüzyıllarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar olan geniş sahaya Türkiye denilmekteydi. 13. yüzyılda, Mısır ve Suriye'ye Türkiye deniliyordu. Anadolu ise, 12. yüzyıldan itibaren Türkiye (=Turcia) olarak tanınmıştır¹⁸.

Türkçe konuşan Anadolu halkına, Türkiye (Turchia) adı Haçlı Seferleri sırasında Batılılar tarafından verilmiştir. Haçlı seferinin 1090 yılına ait "Ansbert Günlüğü"¹⁹'nde "Turchia" ya da "Turkhia" adına yer verilmiştir. Haçlılar Türkler'le savaştıklarını söylüyordu. Anadolu Türkleri ise 1200 yıllarına kadar bu adı hemen hiç kullanmadı. Ancak Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonradır ki; Türk politikacı ve milletvekilleri biraz da batı ağzıyla "Türkiya" demeye başladılar.

¹⁶ Michael Wood, *In Search of Trojan War*, New York 1985, s.158.

¹⁷ Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993, s. 55 naklen.

¹⁸ Kafesoğlu, aynı eser, s.44; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 258 vd.

¹⁹ Ansbert, Avusturyalı din adamı ve vak'anüvis (XII. yy.). Haçlı Seferi'nde (Doğu Seferi), İmparator I.Friedrich Barbarossa'ya refakat ederek Üçüncü Haçlı Seferi'nin hikâyesini yazdı. Eserinin adı *Ansbert Günlüğü*'dür.

Arap tarihçisi el-Mesudi'ye (X. yy.) göre, Türkler, Nuh Peygamber'in üç oğlundan biri olan Yafes (diğerleri Ham ve Sam)'in soyundan iniyordu. Tac-üt Tevârih yazarı Hoca Sadettin Efendi dahil bütün Osmanlı vak'anüvis (resmî devlet tarihçi)leri bu görüşü aynen benimsemiştir.

Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal Atatürk "Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan herkes Türk'tür." tanımını yaparak Türk'ün kimliğini ortaya koymuştur²⁰.

Romalı Çiçero; "verimlilik, çeşitlilik, bolluk-bereket açısından Küçük Asya'dan üstün ülke yoktur" demiştir. Anadolu'nun üstünlüğünü her ne kadar doğal çevre ve iklim özelliklerine bağlamak doğru olamazsa da çevre şartları tarihin gidişini etkilemiştir.

Anadolu Yarımadası (Küçük Asya), dünyadaki tarım kültürlerinin oluştuğu ılıman bölgeler kuşağı üzerinde yer alır. Kuzey yarımküreyi yaklaşık olarak ikiye bölen 40° kuzey paraleli, Alacahöyük, Boğazköy (veya Hitit başkenti Hattuşaş) Gordiyum, Yazılıkaya ve Truva üzerinden geçer ve kuzey ile güney ülkelerinin de sınırını oluşturur. Aynı paralel dairesini batıya doğru izlersek Atatürk'ün doğum yeri Selânik, Roma, Madrid, Amerika kıtasında Bağımsızlık Bildirgesi (1776)'yle ünlü Philadelphia, Çin'in binlerce yıllık başkenti Pekin, Pamir (Turan) Yaylası, Türkistan, Azerbaycan ile bugün kanlı savaşlara sahne olan Dağlık Karabağ, ekvatora paralel uzanan bu çemberin hemen üzerinde yer alır. Bu kuşak üzerindeki kültürler rastlantı değildir ve doğal çevrenin tarım kültürlerine etkisini yansıtır. Yabanî buğday, koyun, keçi Anadolu'da evcilleştirildi.

Anadolu'yu beş ana bölgeye ayırarak inceleyebiliriz:

1. Bölge, Güneydoğu Düzlukleri veya Verimli Hilâl'in²¹ Tepesi'dir. Tarım Devrimi, yaklaşık 11 bin yıl kadar önce bu bölgede, Diyarbakır Çayönü dolaylarında başladıktan sonra, güneye, batıya, doğuya yayılmıştır. Bugünkü Güney Anadolu Projesi (GAP) ile bu bölgelerin sulanması hedeflenmektedir. (Bak.Verimli Hilâl'i gösteren haritalar.)Bölge, Bozkır (step) Karakterinde Orta ya da Merkez Yayla'dır. Tahıl üretimine, küçükbaş hayvan otlakçılığına ve dağ eteklerinde bağ ve bostancılık ile meyveciliğe elveren,

²⁰ Güvenç, aynı eser, s. 23.

²¹ Verimli Hilâl veya Bereketli Hilâl (İng;Fertile Crescent), Ortadoğu'da, Batı ve Ortadoğu uygarlıklarının doğduğu bölge. Deyim ilk defa Amerikalı James Nery Breasted (1865-1935) tarafından kullanılmıştır. Bereketli Hilâl, kışları yağmurlu, yazları kurak geçen Akdeniz ikliminin hakim olduğu Hilâl biçiminde, oldukça verimli bir alandan oluşur. Bilinen en eski kültürün Bereketli Hilâl'de doğduğu yolundaki iddialar 1948'den bu yana yapılan radyokarbon araştırmaları ile doğrulanmıştır. En geç M.Ö. 8. binlerde bölgenin yerleşik tarıma ve köy yaşantısına geçtiği ve hemen ardından da sulu tarımın başladığı bilinmektedir. Bazı araştırmacılar sadece Mezopotamya'yı Verimli Hilâl içinde gösterirken, bazıları Hilâl'in bir ucunu Filistin üzerinden devam ettirerek, Mısır'ı da bu bölge içinde gösterirler. (Bak. Harita 1 ve Harita 2.)

- kurak ve çorak bozkır bölgesi. Eski çağlarda yükselmiş bir iç deniz tabanıdır. Tuz Gölü ve Göller Bölgesi iç denizden bugüne kalanlardır.
2. Bölge, Orta Yayla'yı Çevreleyen Toroslar Bölgesi. Hitit, Frigya, Kilikya, Selçuklu Devleti, Beylikler ile Türkiye bu dağların eteklerinde veya vâdilerinde kuruldu.
 3. Bölge, Kıyı Düzlükleri, Vâdi ve Yamaçları. Bu düzlüklerde Pontus, Amazon, Bizans, Truva, Lidya, Bergama, İyonya, Efes, Karya, Kilikya kültürleri yeşerdi ve gelişti.
 4. Bölge, Yüksek Doğu Yaylası' dır ki burada da Urartu (Van), Ermeni Krallıkları ile ufak tefek beylikler, göçebe aşiretler dışında, önemli değişme ya da gelişme göze çarpmamaktadır. Bölgede yaşayanlar, doğu, batı ve güneyden gelen güçlere karşı pastoral göçebelğe dayalı kültürel özelliklerini sürdürdüler.

Dünya Tarihi içinde Anadolu'ya tamamen egemen olabilenler Persler, Hellenler (Büyük İskender), Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu olmuşlar ve adı geçen devletler, sahibi oldukları bu coğrafyanın kültürel değerlerini korudukları gibi çeşitliliğini de değiştirmemişlerdir.

2.2. TÜRK ADI:

Türk adına gerek kaynaklarda, gerekse araştırmalarda çeşitli anlamlar verilmiştir: T'u-küe (Türk)=miğfer; Trk (Türk)=terk edilmiş; Türk=olgunluk çağı; Takye=deniz kıyısında oturan adam, cezbetmek gibi. A. Vambéry, "Türk" kelimesinin "türemek"ten çıktığını iddia eder. Bu izah ilmî açıklamaya doğru atılan ilk adım olarak kabul edilir. Z. Gökalp, Türk adını "türeli" (kanun ve nizâm sahibi) diye açıklamıştır.

Türk adı, bir siyâsî teşkilâtın adı olarak ilk defa MS. 6. yüzyılda, Göktürkler tarafından kullanılmış, daha sonra, özel devlet sahiplerine sahip oldukları halde, Türk soyu'na mensup bütün insanları ifade etmek üzere, "millet adı" seviyesine yükselmiştir.

2.3. TÜRKLERİN ANAYURDU:

Genel olarak "Türkler'in anayurdu Orta Asya"dır denilmekle beraber, Türkler'in bu geniş coğrafyanın tam olarak neresinde yerleşik oldukları tartışma konusudur. Bunun sebebi Türkler'in daha ilk zamanlarından itibaren geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunmaları ve kültürlerini çok uzaklara kadar götürmeleri olsa gerektir. Son linguistik araştırmalar ise, bu sahanın Altay-Ural Dağları arasında alınması, hatta Hazar Denizi'nin kuzey doğu bozkırlarının aslî Türk yurdundan sayılması ihtimalini kuvvetlendirmiştir.

Türkler, Orta Asya'nın kuzey doğu bölgesinde bulunan Baykal Gölü'ne dökülen Orhun ve Selenga Irmakları boylarında ortaya çıkmış, ancak atı bir ulaşım aracı olarak kullanmayı başardıklarından, bütün Orta Asya'ya yayılmışlar ve egemen olmuşlardır. Bu sebeple, yontma taş çağına kadar uzanan eski devir-

lere ait, Türk Kültürü izlerine Orta Asya'nın bir çok yerinde aynı anda rastlanmaktadır.

2.4. BOZKIR TÜRK KÜLTÜRÜNDE SOSYAL YAPI:

Orhun Kitabeleri'ne göre, Türk Bozkır Cemiyeti'nin yapısını şu şekilde tespit etmek mümkündür:

- 1) Oguş (aile),
- 2) Urug (aileler birliği),
- 3) Bod (boy, kabile),
- 4) Bodun (boyar birliği),
- 5) El (il, devlet, bağımsız topluluk, imparatorluk).

2.4.1. OGUŞ (=Aile):

Bir topluluğun hukukî, siyasî ve sosyal durumunu anlamak için önce o topluluğun küçük bir nüvesi durumunda olan aileye bakmak lâzımdır. Küçük bir aileyi incelemek aslında o topluluğu incelemek demektir. Çünkü toplulukları aileler meydana getirmektedir. Daha doğrusu aile, topluluğun en üst kademesinde bulunan devletin küçük bir modelidir. Ailede çocuklar üzerinde babanın otoritesi, devleti yöneten hükümdarın millet üzerindeki otoritesine benzerdir. Türklere göre gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin birer örtüsü idi. Gök altında devlet, çadır altında ise aile düzeni yer alıyordu. Bu sebeple, eski Türkler'de devlet düzeni ile, aile düzeni arasındaki benzerlik çok canlı idi. Nitekim, Türk ailesinde koca-karı ilişkisi ile devlette kagan-hatun ilişkisi arasında pek fark yoktu. Türk ailesinin temelinde görülen hukuki ve sosyal ortam, hiç şüphesiz en yüksek devlet düzeninde de kendini göstermektedir²².

“Oguş” kelimesi Orhun Kitabeleri'nde geçer. Yapılan tercümelerinde, bu kelimeye çeşitli anlamlar verilmiştir. Kabile, boy, soy, akraba, nesil, aile gibi. Aynı kelime “Divanü Lûgat-it-Türk”ün tercümesinde de oymak, hısım, akraba olarak gösterilir. Ayrıca, çeşitli araştırmalarda, Uygurlar'da da kan bağı ile bağlı olan küçük birliklere “oguş” dendiği ileri sürülmüştür.

Eski Türkler'de aile yapısının nasıl olduğunu açıklamadan önce, devrin diğer topluluklarından bazılarında görülen aile yapısı hakkında bilgi vermekte fayda vardır.

Eski Çin ailesinde önceleri maderşahî aile yapısı hakimken, daha sonraları pederşahî aile yapısına geçildiğini görüyoruz. Eski Çin'de evlenme kadının satın alınması şeklinde olurdu. Erkek kıymetli hediyeler ve para vererek kadını satın alır, kadın da buna karşılık çeyiz getirirdi. Kardeşinin dul kalan ka-

²² Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *İ.Ü.Tarih Dergisi*, sayı: 33 (Mart 1980/81), İstanbul 1982, s. 147.

rısıyla evlenmenin cezası ölümdü ve baba tarafından akraba olanlar da birbiriyle evlenemezdi. Eski Çin ailesi “büyük” (geniş) aile yapısındaydı.

Eski Hind ailesi kadının hakim durumda olduğu maderşahî aile yapısına sahipti ve bir kadının birden fazla kocaya sahip olması mümkündü. Erkek kardeşler aynı kadınla evlenebiliyorlardı. Eski Hind’de sekiz türlü nikâh vardı ve bunlardan dördü (Brahmanlar, Tanrılar, Evliyalılar ve baba rızası ile olan nikâhlar) kanunî, makbûl ve şerefli; dördü ise (Musikîşinas, Fena ruhlar, Pehlivanlar ve cadılar nikâhı) kanunî olmakla beraber, makbul ve şerefli sayılmazdı. Evlenmenin esas gâyesi aileyi devam ettirebilecek erkek evlâd sahibi olmaktı.

Eski İran ailesi pederşahî idi. Bir erkek bir çok kadınla evlenebilirdi ve kan bağılığı nikâha manî olmadığı için, bir İranlı kendi kardeşiyle evlenebilirdi. İran’da bir erkek eğer diğer bir erkeğin meşrû karısı değilse, başka kadınları satın almak suretiyle cariyelere sahip olabilirdi.

Eski Yunan ailesinde de pederşahî yapı hakimdir. Eski Yunan’da da geniş aile (genos) yapısı görülmekteydi. Genos’un reisi ailenin en yaşlı erkeğidir. Bu en yaşlı erkek aynı zamanda ailenin dinî reisi idi.

Eski Yunan’da birden fazla kadınla evlenmek yasaktı. Evlenmenin yegâne gayesi ise; devlete vatandaş yetiştirmektir ve kadın her türlü siyasî haktan mahrumdu.

Eski Roma’lılarda aile doğrudan doğruya baba tarafından idare edilirdi. Baba çocuğu üzerinde öldürme hakkı da dahil, her türlü hakka sahipti. Roma’da cumhuriyet devrinin başlamasından sonra bu yapılanma değişmiştir.

Eski Roma ailesi de geniş (gens) aile yapısındadır. Roma’da tek evlilik vardı ve evlilik satın alma şeklinde oluyordu. Cumhuriyet’le birlikte bu durum da değişmiş ve kadın da hürriyetini elde etmiştir.

Eski Moğollar’da aile maderşahîdir ve Moğol soyu büyük anne “Alan-hoa”nın soyundan türemiştir. Moğol ailesi de kan akrabalığı esasına göre kurulmuştur. Bu sebeble “dıştan evlenme” yani “exogamie” esastır. Moğollar’da evlilik kızın rızasının alınmasına gerek kalmaksızın, bir mukavele ile yapılır. Moğollar’da çok eşlilik geçerli idi ve kadınlardan bir tanesi asil sayılır ve hükümdarlıkta bundan doğan çocuklar söz sahibi olurdu.

Cahiliye devri Araplarında aile, pederşahî yapı gösterirdi. Baba otoritesi çok geniştir. Kadının değeri yok denecek kadar az hatta hiç yoktu. Kadın sadece erkeğin ihtiraslarını tatmin ve hizmetlerini yerine getirmek için yaratılmış mahlûk olarak kabul ediliyordu. Kadın ancak çocuk sahibi olduktan sonra nikahla aileye katılıyordu. Bir erkek iki kız kardeş ve aynı zamanda üvey anne ile evlenebilmekte idi. Araplar için erkek çocuk mükâfat, kız çocuk ise felâket sayılırdı. İslâmiyetten önce Araplar’da çeşitli nikâhlar görülmüştü. Bunlar;

İstibdâ nikâhı (erkeğin rızasıyla kadın, asıl bir erkekle evlenir ve böylece asıl bir çocuk sahibi olunurdu.), bedel nikâhı (iki erkeğin karılarını belli bir müddet için değiştirmeleri), Hıdn nikâhı (bir nevi metres hayatı yaşama usûlü), ortak nikâh (on kişiden az olmak üzere bir grup erkeğin aralarında anlaşarak, bir kadını müşterek eş edinme âdeti), biga nikâhı (bir takım kadınların evlerine gelen erkeklerle beraber olmaları âdeti), şigâr nikâhı (evlenebilmek için, erkeklerin hiçbir şey vermeden velisi bulundukları kızlarını, kızkardeşlerini, kardeşlerinin kızlarını mübadele suretiyle almaları), makt nikâhı (babası ölen kişinin üvey analarını eş olarak alması), mut'a nikâhı (velilerin rızasına lüzum görülmezsizin, kadınla erkek arasında belli bir zaman için yapılan nikâh), ortaklaşa nikâh (aralarında kardeşlik akdi yapan iki erkeğin, malları gibi karılarına da müşterek sahip olması),sahih nikâh (evlenecek erkekle, kızın ailesi arasında yapılan anlaşmaya dayanan nikâh)'dır²³.

Türkler'de aile tipi, kan akrabalığı esasına dayanıyordu. Aile, “pederî” tipte yani çeşitli topluluklarda görüldüğü gibi sulta (zor, cebir)'ya dayanan “pederşahî” değil, velâyet (dost, yardımcı) esasında, “baba hukuku”nun hakim olduğu bir sistemde idi. (Ziya Gökalp bu tipe “pederî aile” adını verir. Ona göre, pederî aile ile pederşahî birbirinden çok farklı idi. Pederî ailede babanın eşi ve çocukları üzerinde yalnız demokratik hakları vardı. Pederşahî ailede ise, babanın evlâtları ve eşi üzerinde sultaya dayanan hakları vardı.)²⁴

Aile içerisinde evlenerek ayrı bir ev kuran oğullar arasında en küçük oğul, babasının evinde kalır ve baba ocağını devam ettirirdi. Bu yüzden hükümdar ailesinde en küçük erkek çocuğa “odtegin” (ocak prensi, ateş prensi) denilirdi. Türkler'de dıştan evlenme, “exogamie” esastı. Eski Türk toplumunda genellikle “monogamie” (tek eşlilik) görülür. Türklerde, ölen kardeşin dul kalan karısı ile evlenme şekli mevcuttu. (Leviratüs).Üvey anne ile yapılan evlenmelerde oğullar, kendilerinin doğumundan sonra babası tarafından eşliğe alınan kadınlarla evlenebilirlerdi. Türkler'de leviratüs'ün amacı, dul kalan kadınları himaye altına almak ve kadın aileden ayrıldığı takdirde, kendi malını da alıp gideceği için, aile mülkünün parçalanmasını önlemektir²⁵.

Leviratüs, kadının da istemesi halinde gerçekleşebilecek bir evlenme şeklidir. Kadın istemezse bu evlilik kesinlikle olmaz. Günümüzde, Anadolu'nun bazı yörelerinde de görülen bu evlenme şeklinde etkili olan faktör, “başlık” denilen ve gerçekte Türkler'de kesinlikle görülmeyen bir olayın sonucudur. Günümüz Anadolu'sunda, kocası ölen kadının, bekâr kayınbirâderi ile evlenmesinde fikri sorulmaz. Bu evlilikteki esas amaç, kadının korunmasından ziyâde, bekâr çocuk için tekrar “başlık” parasının verilmemesini sağlamaktır. Yani, asıl problem ekonomidir.

²³ Donuk, gös. Yer.

²⁴ Kafesoğlu, aynı eser, s. 216.

²⁵ gös. yer.

Eski Türkler’de kocası ölen kadın leviratüs’e zorlanamaz. Kadın, kocasının ölümünden sonra, evinde varsa çocuklarıyla veya tek başına yaşamasını sürdürebilir. Eğer kadın bir başka erkekle evlenmek isterse, evleneceği erkek, evlilik sırasında erkek tarafının kadına verdiklerini, ölen erkeğin ailesine vermek zorundadır.

Eski Türk ailesi, geniş aile şeklinde değil, “küçük aile” (dar aile) tipinde idi. Halbuki diğer topluluklarda aile, doğrudan doğruya babanın veya büyükbabanın tam otoritesi altında yaşayan ortak mülkiyete dayalı, evlenen aile üyelerinin aile birliğini terk etmediği, sayısı çok fertlerden oluşmakta idi (geniş aile). Eski Yunan, Roma, Çin ve özellikle Slav aileleri bu tipte idi. Küçük aile veya dar aile ise, anne, baba ve çocuklardan kurulu bir sosyal topluluktan ibarettir. Eski Türk topluluklarında aile tipinin küçük aile olduğu bazı tarihî kayıtlarla da belirlenmiştir.

Türkçe’de bir erkek ile bir kadının aile kurma işlemine verilen isim, yani evlenme deyimi de, evlenen erkek veya kızın baba ocağından ayrılarak ayrı bir ev (aile) meydana getirdiğini göstermektedir. Bunun mazisi de, Göktürkçe kitabelere kadar inmektedir.

Türkler’de aile, törenle yapılan evlenme sonucunda kurulurdu. Evlenmede diğer bir özellik, kız evinin oğlan evinden “kalın” istemesi geleneğidir. Kalın; kadının doğrudan kendisine erkek tarafından verilen çeyizdir. “Kalın”ı verilen gelin, “kalın”ı veren ailenin “eşit üyesi”dir. Türkler’de “kalın”, yaygın olarak taksitle ödenirdi. Fakat, kız kaçırarlara, bir ceza olarak olsa gerek, kalını peşin olarak ödeme zorunluluğu konmuştu. Kalın verme, 10. yüzyılda Oğuzlar’da da devam etmiştir. Verilen kalının cins ve miktarı ise, evlenenlerin servetlerine göre değişirdi²⁶.

Bu noktada, ölen baba ve kardeşlerin, dul ve yetimlerini kendi ailelerine katarak bakma zorunluluğu üzerinde bazı değişik görüşler ortaya çıkmaktadır.

a. Geçen yüzyılın folklorcu ve hukukçularına göre, kalın, “ailenin müşterek malıdır. Geline bir kalın ödendiğinden, büyük kardeş ölünce dul ve yetimleri, otomatik olarak küçük kardeşe bir miras olarak düşmektedir.” Bu, çok materialist bir görüştür. Gerçi temellerinde bazı gerçek izleri vardır fakat, görüşler dejenere olmuş bazı geç ve ilkel örneklerle kurulmuştur. Çünkü, leviratüs geleneğine göre, dul istemezse, böyle bir evlenmenin olabilmesi mümkün değildir.

b. Türkler’in bu geleneklerinde ekonomik ve politik sebepler de büyük bir rol oynuyordu. Malın bölünmemesi düşüncesi de yukarıda bahsettiğimiz gibi bu gelişmede rol oynamıştır.

²⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1988, s. 256.

c. “Kalın”, başlık demek değildir. Evlenen kız ve erkeğe, ailelerinin verdikleri hisseleridir. Geçen yüzyıllarda Türk illerinde araştırmalar yapmış olan, İzazstrov, Grodekov ve Dingelstedt gibi folklorcu ve hukukçulara göre, kalın şu demekti: “Babanın sağ iken oğullarının ve kızlarının evlenebilmeleri için verdiği paydır.” “Başlık” ise, evlenme sırasında kız ailesine verilen bir “hediye” görünüşündedir. Başlık, kalının dejenere edilmiş bir şekli olarak da kabul edilebilir. Kızın kendisine değil, geride bıraktığı aile fertlerine verilir. Kalın, tamamen sosyal temele dayanır. Baba malından elbetteki, erkeklere olduğu kadar kızlara da bir pay düşüyordu. İşte bu pay kızın çeyizi idi. Kız çeyizini alır gider ve kocasının kütüğüne yazılırdı. Bundan sonra da, “baba malından bir mirâs hakkı kalmazdı.” Durum sert ve katı olmakla birlikte böyleydi. Bugün Anadolu’da, kalın, başlık ve çeyiz kavramları doğru anlaşılamadığı ve uygulanmadığı için bacı-kardeş ve dayı-yeğen kavgaları sürüp gitmektedir²⁷.

Türk ailesinde, aile içinde kadının ve çocukların kendilerine ait mülkü vardı. Evlenen kadının baba evinden getirdiği çeyiz malı üzerinde kocanın doğrudan tasarruf hakkı yoktu. Evlenen oğul, babanın büyük oğullarından biri ise, baba bu oğlu için ayrı ev yaptırır ve döşetir, sonra da düğün yapılırdı. Ayrıca kızın kendi hayat arkadaşını seçmekte serbest olması, aile içinde mülkiyetin yanı sıra ferdin de hür olduğunu göstermesi bakımından önemli bir hukuki durumdur. Türk ailesinde mülkiyet sahibi, mülkünden kendisi istifade ettiği gibi, bu mülkü satabilme, kiraya verme, rehine bırakma ve ortak kullanma haklarına da sahipti. Bu gibi konularda anlaşmanın korunması, ödeme usulleri konusunda ve kimsenin birbirine hakkı geçmemesi için şahitler huzurunda mukaveleler yapılırdı.

2.4.2. URUG (=Aileler Birliği) :

Urug tabirinin sosyal yapıda neyi ifade ettiği, tam olarak açıklık kazanmakla birlikte, “aileler birliği” anlamına alınması mümkündür.

2.4.3. BOD (=Boy, kabile) :

Aileler veya urugların bir araya gelmesiyle oluşuyorlardı. Başında, boydaki iç dayanışmayı sağlayacak ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini koruyacak bir “bey” bulunurdu. Belirli bir arazisi ve savaş gücü vardı. Bir siyasî birliğe dahil olmuş boya “ok” deniliyordu.

Boy beylerinin seçiminde, malî güç, doğruluk ve cesaret gibi özellikler ön plânda tutulurdu. Bu özelliklere sahip kimseler arasından seçimle işbaşına getirilen kişi “bey” olurdu. Seçici kurul, boyu meydana getiren aile ve soyların temsilcilerinden kuruludur. Bu da eski Türk devletlerinde var olan meclislerin (toy), küçük çapta benzerinden başka bir şey değildir.

²⁷ Ögel, aynı eser, s. 258.

2.4.4. BODUN (=Boylar Birliği) :

Başında genellikle arazinin büyüklüğüne ve halkının çokluğuna göre, yabgu, şad, ilteber gibi ünvanlar taşıyan idareciler bulunurdu. Bodunlar bağımsız veya bir “il”e bağlı olabilirlerdi. Boylarda soy ve dil birliği hâkim olduğu halde, bodun’lar daha çok sıkı bir işbirliğinin meydana getirdiği siyasî topluluklardır.

2.4.5. DEVLET (=EL, İL) :

Eski Türk ilinde idare, kesin şeklini devlet bünyesinde kazanmaktadır. Boy ve bodunların başkanlarının yasama ve yürütme sorumlulukları bütün ülkeyi kapsamak üzere “Hakan” (Kagan) a intikal etmektedir. Ülke çapında vergi ve asker toplama, orduyu düzenleme, sevk ve idare etme yetki ve hakları hükümdara geçiyor ve gerekirse; törede yenilikler yapma hakkı, il’in idarî, malî, kültürel işlerini düzenleme yetkisi de hükümdar aracılığıyla meclise veriliyordu.

Eski Türk cemiyetinde siyasî teşkilâtlanmanın en üst kademesini teşkil eden “İl”, Willhelm Thomsen’e göre; “siyasî bakımdan bağımsız, muntazam teşkilâtlı millet” demektir.

BÖLÜM 3

SOSYAL YAPI İÇİNDE TÜRKLERİN KÜLTÜR ZENGİNLİKLERİNİ OLUŞTURAN BAŞLICA KAVRAMLAR

3.1. ÖRF, ADET, GÖRENEK, GELENEK ve İNANIŞLAR

Örf ve âdet kavramları günlük hayatımızda çok sık kullandığımız kelimelerden olmakla birlikte, gerçekte bu kavramların anlamlarının ne olduğunu bilmeyiz. Biz önce kavram olarak örf ve âdet terimlerini açıklamaya çalışacağız, sonra da bu kavramların gündelik hayatımızdaki kullanılış şekillerini ve bu kavramlar üzerindeki spekülasyonları incelemeye çalışacağız. Önce adı geçen bu kavramların kısaca anlamlarını izaha çalışalım.

3.1.1. ÖRF:

Örfler, insanların cemiyet hayatında zorunlu olarak uyma gereğini duydukları davranış örnekleridir. Bunlar davranışı hem zorlarlar, hem de yasaklarlar. Örflere uymayanlar yaptırımlarla karşılaşır. Bu yaptırımları, eğer örfler kanun halini almışsa devlet, yani cemiyetin kendisi uygular. Örfler, halk âdetlerinden başka bir şey değildir. Halk âdetlerine “doğru”, “yanlış” standartları ilâve edildiği zaman bunların örf karakteristiğine büründükleri ifade edilebilir. Meselâ; exogami kuralı (dıştan evlenme), karı-kocanın birbirine bağlı olması, çıplak gezmeme zorunluluğu, adam öldürmemek, kan akrabalarıyla evlenmemek, ırza tecâvüz etmemek, muhtaç anne-babaya bakmak, birer örf’tür. Savaştan kaçmak, mensubu olduğu gruba ihanet etmek de örflere aykırı hareketlerdir. Bunlar kanunlarca yasaklanmış olmasalar dahi, örflerin yasakladığı davranışlardır.

Örfler mutlaka uyulması gereken ideal normlardır. Örfler genellikle o cemiyetteki hukuk sisteminin bir kısmını teşkil eder. İleride de göreceğimiz gibi, âdetlere aykırı davranan şahıs alaya alınır, küçümsenir, antipatik bulunurken, örflerin çiğnenmesi çok ağır tepkilerle karşılaşır. Örflerin çiğnenmesi, kanunların çiğnenmesi anlamına gelir ve cemiyetin teşkilâtı güçlerinin müdâhalesine yol açar. Zaten kanunların pek çoğu da örflerden çıkarılmıştır. Örflere devletin yaptırım (müeyyide) gücü eklenerek bunlar kanun haline getirilmiştir. Bazen hukuk sistemi -özellikle inkılâp geçiren ülkelerde- örflere dayanmadığı için, bu durumlarda kanunun özüyle çatışan örfler zaten kalkmış olur, böyle olmayanlar ise yine bir hukuk kaynağı olarak devam eder.

3.1.2. ADET:

Adetler, cemiyet içerisinde davranışta bulunmanın tanınmış ve benimsenmiş yollarıdır. Günlük hayatımızdaki davranışlarımızda alışla gelmiş ve cemiyetin uygun saydığı şekillerin uygulanmasından ibarettir. Bunlar; alışkanlıkları, merasim şekillerini ve insanların sosyal yaşama hususunda geliştirdikleri ve geliştirmekte oldukları davranış tarzlarını içine alır. Adetler, halk tarafından alışlagelmiş ve yaygın olarak kullanılan davranış şekilleridir. Bunlar sosyal bakımdan kabul görmüş ve yerleşmiş hareket tarzlarıdır. İnsan sosyal bir yaratık olduğu için âdetlere genellikle farkına varmadan uyar. Bir günde bir çok âdete uyarken, her birinde çoğu kere kendi irâdesini kullanamaz. Adetler bir toplumda bölgeden bölgeye de değişebilirler. Nitekim Türkiye'nin farklı yörelerinde farklı evlenme âdetleri bulunmaktadır. Yaygın bir âdet olarak birbirini tanımayan insanların bile selâmlaşabilmeleri, selâmlaşmada statü ve mevkinin esas alınmaması, cemiyetimize has güzel bir âdettir. Eve ayakkabı ile girmeme âdeti de yaygın âdetlerimizden birisidir. Dinî bayramlarda ziyaretlerde bulunmak, resmî toplantılara takım elbise ile gitmek, büyüklerin elini öpmek, evlenirken düğün yapmak yaygın âdetlerdendir. Adetler, grup tarafından son derece kuvvetle benimsenmiş oldukları için, onlara çok defa farkına varılmaksızın uyarız.

Görgü ve adâb-ı muaşeret kuralları da saygı, nezâket ve incelikle ilgili âdetlerdir. Fakat âdetler millîdir. Görgü ise milletlerarası bir özelliğe sahiptir. Görgü kuralları, tören teşkil eden vesilelerle uyulması gereken ayrıntılı şekiller, formalitelerdir. Görgü kuralları, sosyal grup veya sınıfları birbirinden ayırmak hususunda bir fonksiyonu yerine getirir. Bu itibarla bunlar sınıf ve grup ayrılıklarını korumaya yarayan sosyal araçlardır. Böylece görgü kuralları âdetlerin bir kısmını teşkil etmektedir.

Adet kelimesi çoğu kere örf kelimesi ile eş anlamlı olarak da kullanılır. Ancak, âdetin örf olabilmesi için yaptırıcı gücünün bulunması gerekir. Bu yaptırıcı güç kanun kuvvetinde de olabilir veya örf kanunun yerini alabilir. Halkın âdetlerine doğru veya yanlış ölçüleri ilâve edildiği zaman bunlar örf haline gelmektedir. Meselâ; bir vasıtada seyâhat ederken yaşlı, sakatlara ve çocuklara yer vermek bir örftür. Bir camiye girerken ayakkabı çıkartmak da aynı şekilde örftür. Yemek yeme tarzı ve çeşitleri birer âdettir. Askere giden bir genci törenle uğurlamak, ekmeğe “nimet” gözüyle bakıldığından onu yüksekçe bir yere koymak, yolcunun arkasından su dökmek de birer âdettir.

Örfler ve âdetler sosyal ilişkileri düzenleyen normlardır. Örf ve âdetsiz bir toplum düşünülemez. Örf ve âdetlerden bazıları bir toplumda yazılı hukuk kapsamı içine alınabilir. Bir kısmı ise yazısız hukuk içinde görevlerini yerine getirirler.

Örf ve âdetlerin insan hayatında durgunluk (atâlet) yarattığı iddiaları varsa da bunlar tutarsız iddialardır. Bilâkis, hareketli fakat aynı zamanda istikrarlı bir yapı için ilişkileri düzenleyici bir takım yol göstericilere ihtiyaç vardır. Örf

ve âdetler toplumun işleyen çarkı içinde onun iskeletini teşkil ederler. Bunlar olmaksızın insanlar bir arada ve düzenli bir hayat süremezler.

Cemiyet hayatında sosyal ilişkileri düzenleyen, bir toplumdan diğerine göre farklı özellikler taşıyan örf ve âdetlerin hepsini aynı değerde görmek de mümkün değildir. Sosyal hayata uyum sağlamak bize yardımcı olan âdetlerimiz arasında olumsuz sonuçlar doğuran bazıları da bulunmaktadır. Meselâ; son yıllarda azalmasına rağmen, kır yörelerinde görülen “kumalık” bunlardan birisidir. Bir başkası da “kan davaları”dır. Bunların son yıllarda ulaştırma ve haberleşme ağının etkisinin de artışı ile önemleri nisbî olarak azalmakta ve yıllardır süren anlamsız kan gütmenin insan aklı ve mantığı ile bağdaşmayacağı anlaşılmaktadır. Bir başka olumsuz etki yapan âdet de aslında kültürel yapıyla çelişen israfçı tutumlarımızdır. Zihniyetteki bozuklukların doğurduğu ve toplumda âdet haline gelen bu gibi hususlar arasında mesela yerine göre akılcı düşünmemek, görev sorumluluğunu yerine getirmemek, zaman kavramına uymamak, çalışma disiplininin dışına çıkmak, plânlı-programlı olamamak ve kuralları zorlamak sayılabilir.

3.1.3. GELENEK:

Kuşaktan kuşağa geçen, daha köklü ve daha eski âdetlere gelenek denir. Gelenekler, açıkça ifade edilmiş ve resmen de yaptırıma bağlanmış kurallardır. Cemiyet kural ve değerlerinin en az değişen kısmıdır. Gelenekler insanların gündelik hayatlarında bir tür sosyal anlaşma temeline dayanan basit bir takım uygulama şekilleridir. Esasında yapaydırlar, fakat sınırlı bir derecede olmak üzere toplum dayanışmasının devamına hizmet ederler sosyal farklılıkları kapamak fonksiyonunu yerine getirirler. Meselâ; misâfirperverlik, güreş sporu, cirit oyunu bizim millî geleneklerimizdendir. Bir küçüğün, kendisini haksız yere de olsa, paylayan büyüğüne karşı saygılı bir sükûtu muhafaza etmesi de bir Türk geleneğidir. Gelenekler, yetkili organlarca kanun haline dönüştürülürler.

3.1.4. GÖRENEK:

Görenekler (teâmüller), fertlerin birbirlerini görerek yaptıkları, fakat henüz âdet haline gelmemiş bulunan davranış örnekleridir.

Bazı insanların zincir sallaması, tespih çekmesi, sakal veya bıyık bırakması gibi. Göreneklerin yaptırım gücü çok zayıftır. Hattâ büyük kentlerde hiç yok gibidir. İnsanlar göreneklere alıştıkları için uyarlar. Görenek, âdet ve geleneklere göre gevşek, moda göre daha dayanıklıdır. Görenekler bir kaç kuşak sürebilir; bazıları yerleşerek geleneklere karışır; bazıları da yalnız kalıntılar halinde görülebilir.

Büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud'un eseri *Divanü Lûgat-it-Türk*'de de "törü" kelimesinin karşılığı olarak "görenek"²⁸ açıklaması yapılmıştır. Burada, geçmişin göreneklerine kişilerin uyması emredilmektedir .

3.1.5. TÖRE (=TÖRÜ):

Genellikle "kanun" manasına alınan "töre", Türklerde sosyal hayatı düzenleyen mecburî kaideler, normlar bütünüdür. Bu kelimeyi *Orhun Kitâbeleri*'nde de görmekteyiz: "Üze kök tengri asra yağız yir kılındukta ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk bodunung ilin törüsün tuta birmiş. Tört bulung kop yağı ermiş. Sü sülepen tört bulungdaki budunug kop almış kop baz kılınmış. Başlıgık yükündürmüş tizligig sökürmüş. İlgerü Kadırkan yışka tegi kirü Temir Kapıgka tegi kondurmuş. İkin ara idi oksuz Kök-Türk anca olurur ermiş. Bilge Kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı yime tüz ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunı yime tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç. İlig tutup törüg itmiş."²⁹ (*Orhun Abideleri*, Doğu Cephesi.)

"Begleri budunı tüzüz üçün Tabgaç budun tebligın kürlüg üçün armakçısın üçün enili eçili kingsürtükün üçün begli budunlğı yongşurtıkın üçün Türk budun illedük ilin lçını ıdmış, kaganladuk kaganın yitürü yitürü ıdmış. Tabgaç budunka beglik urı oğlın kul boldı, işilik kız oğlın küng boldı. Türk begler Türk atın ıtı. Tabgacğı begler Tabgaç atın tutuban Tabgaç kaganka körmüş. Elig yıl işig küçüg birmiş. İlgerü kün togsıkda Bökli kaganka tegi süleyü birmiş. Tabgaç kaganka ilin törüsün alı birmiş."³⁰ (*Orhun Abideleri*, Doğu Cephesi.)

"Türk Oğuz beyleri budung eşiding: Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun, ilingin törüging kim artatı udaçı erti?"³¹

²⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çev: Besim Atalay, TDK Yay.: 522, C. II. s. 221.

²⁹ "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kagan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılınmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadırkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İkisi arasında pek teşkilâtsiz Gök-Türk böylece oturuyormuş. Bilgili Kagan imiş tabîi, cesur imiş tabîi. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabîi. İli tutup töreyi düzenlemiş." Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1980. s. 20.

³⁰ "Beyleri milleti âhenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kagan yaptığı kaganını kaybedi vermiş. Çin millettine beylik evlâdı kul oldu, hanımlık kız evlâdı cârîye oldu. Türk beyler Türk adını bırakıy. Çinli beylerin adını tutup, Çin Kaganına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü vermiş. Doğuda gün doğusunda Bökli Kagana kadar ordu sevk edi vermiş. Batıda Demir Kapıya kadar ordu sevk edi vermiş. Çin Kaganına ilini, töresini alı vermiş." (Ergin, aynı eser, s. 21.)

³¹ "Türk Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk Milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?" (Ergin, aynı eser, s. 24.)

Divanü Lûgat-it-Türk'de de "törü" şeklinde geçen kelime, görenek, âdet olarak açıklanmıştır. ("El kalır, törü kalmas=Vilâyet veya devlet bırakılır, görenek bırakılmaz.") Ayrıca, DLT'de töre ile ilgili olarak, "(ايل قار ترو قلماس) el kalır, törü kalmas=devlet bırakılır, görenek bırakılmaz"³², "küç eldin kirse törü tünlükten çıkar" (كوج الدن كرسا ترو تنلوكتن حقار) yani "zor kapıdan girince, görenek bacadan çıkar veya zulüm evin aralığından girerse, görenek ve insaf pencereden çıkar"³³ denilmektedir.

3.1.6. İNANIŞLAR:

İnanç kelimesi sözlük anlamıyla, bir düşünceye istekle gönülden bağlanma; Tanrı'nın varlığına, birliğine inanma; bir dine bağlanma, îman; güven, inanma duygusu; inanılan şey, felsefî açıdan kavramı ele alıp değerlendirdiğimizde; doğruluğuna dair yeterli bilgi temelleri olmadan bir hipotezin geçerliliğini onaylama, eğer inanç kavramını îman olarak ele alacak olursak; huzûr yahut korku karşısında emniyet şeklinde bir değerlendirmeye karşılaşıyoruz.

İnanç kavramını hangi şekliyle ele alırsak alalım, her çeşit inançlarda hiç değişmeyen bir özellik göze çarpar: Gerçek veya hayâlî olan şeyleri, kutsal (mukaddes) ve kutsal olmayan şeyler olarak iki sınıfa ayırma. Kutsallık yalnız tanrılara has bir nitelik değildir. Her şey kutsal olabilir. Kutsallık dinlere göre değişir. Kutsal olan şeyler bir takım yasaklarla korunur. Bir başka deyimle inanç, bir takım tabularla (haram-yasak) kutsalı korur; onu kutsal olmayan veya kendi inancına göre kutsal olmayandan ayırt eder. Meselâ; totemci toplumlarda tabunun başlıca amacı, kutsal olanı, kendi inancına göre kutsal olmayandan ayırmaktır. Prensip olarak, bazı törenler dışında totemik hayvanı öldürerek ve totemik bitkiyi kopararak yemek yasaktır. Kutsal nesnelere dokunmak, hatta bazı zamanlarda bakmak bile yasaktır.

Biz her ne kadar inanç kavramı ile din kavramını birbirinden ayrı kavramlar olarak görmezsek de dersimizin konusu içinde inanç kavramını, dinî anlayışlar dışında gelişen şekilleriyle ele almaya çalışacağız. Meselâ; Konya-Ermenek yöresinde yaygın olan ve "rüyasında ayakkabısını kaybetmenin ölüme işaret olduğu" şeklindeki inancın, dinî inançla ne kadar ilgili olduğu tartışılabilir.

Batıl da olsa, inançların dinle yakından alâkalı veya din tesiri altında gelişenleri mutlaka vardır. Bu sebeple, din hattâ dinler hakkında da bilgi vermeden geçemeyeceğiz.

Din'in (bütün dinleri veya din olarak kabul edilen bütün inanç sistemlerini kapsayacak) genel bir tarifini yapabilmek mümkün değildir. Böyle olduğu

³² Kaşgarlı Mahmud, gös. yer

³³ Kaşgarlı, DLT, C. II. s. 18.

içindir ki; herkes kendi görüşüne göre bir ayırım yapmış ve kendine ait bir tarifi ortaya koymuştur. Din, bir kutsal varlığa inanma ve bu kutsal varlık etrafında meydana getirilen inançlar manzumesi ve ibadet şekilleridir. İnsan düşüncesinin derinliklerinde kök salmış kuvvetli bir ihtiyaçtan doğan din, insanlığın bölünmez bir parçası olarak gerek fertlerin, gerekse düşünürlerin irâdelerinin dışındadır.

Kültür unsurlarından birisi olan din müessesesi, tarih boyunca etkisini göstermiştir. Bazen milletlerin hayatında tamamen yapıcı bir rol oynarken, bazen da milletler din potası içinde erimiş, benliklerini kaybetmiş, yok olmuşlardır. Din bir medeniyet unsuru olmakla beraber, milletlerin manevî hayatında oynadığı çarpıcı rol göz önüne alınarak kültür unsurlarından biri olarak da kabul edilmektedir. Dinleri milletler açısından millî ve millî olmayan dinler olarak ikiye ayırabiliriz. Millî dinler mensup oldukları milletlerin yükselmesinde büyük rol oynarlar. Millî olmayan dinler ise bir milleti ümmet potası içinde eritir. Meselâ; Budizm, Çin'deki Tabgaçlar (T'o-pa)'ın ve bir kısım Türkler'in; Maniheizm Uygurlar'ın; Hristiyanlık ise Türkler'in Bulgar, Peçenek, Uzlar ve Kumanlar gibi büyük Türk boylarının yok olmasına sebep olmuşlardır.

Sadece bugün yaşamakta olanları değil, insanlığın ilk devirlerinde hüküm sürmüş bulunanları da dikkate aldığımızda, inançların muhtevası, kutsallık hakkındaki tasavvurları ve özellikle âyin ve ibâdet şekilleri bakımından birbirlerinden çok farklı sayısız dinler vardır. Bunlardan İslâmiyet, Türk tarihinde müspet roller oynamıştır.

Dinin tanımı ve özü üzerinde kesin bir sonuca varılamamış olmakla beraber, dinî olayın çeşitli yönlerini yansıtan pek çok tanımlar yapılmıştır. Durkheim; "bütün kısımları birbirine bağlı inanç ve merâsimlerden (iman ve ibadetten) oluşmuş, kutsal şeylere ilişkin ve mensuplarını aynı toplumda birleştiren bir bütün" şeklinde dini tarif etmiştir.

Bu tanım, her dinde bulunması gereken üç temel ilkeye dayanmaktadır: İnançlar, tapınmalar (ibâdet ve âyinler) ve cemaat. Bunlardan biri eksik olsa din olmaz. Meselâ; inançlar olmasa kutsallık fikri yok olur, tapınma da olmaz. Tapınmalar olmaksızın da, yalnızca inanç bir dini oluşturamaz. Çünkü bir toplumda insanlar bilime, sanata veya bir ideolojiye inanırlar. Ama bunların hiç biri din olarak kabul edilemez. Çünkü bunlarla ilgili ibâdet ve âyinler yoktur. Öte yandan bir dinin varlığı cemaatsiz düşünülemez. Nerede bir cemaat varsa orada bir din, nerede bir din varsa orada mutlaka cemaat vardır. Din ancak belirli bir kutsal varlığa inanan ve ona tapınan insan topluluğu ile var olabilir.

Durkheim, dinin özünün kutsallık olduğunu söyler. Bu görüşle din olaylarını iki kategoriye ayırmak mümkündür:

- a. İnançlar,
- b. Dinî törenler veya ibâdet ve âyinler.

- a. İnançlar bir takım zihin halleri, dinî törenler de bir takım belirli eylem şekilleridir. Ama, ahlâk kuralları da bir takım eylem şekilleridir. Öyleyse, dinî törenleri öteki eylem şekillerinden ayıracak özellikleri bilmek gerekir. Bu özellikleri ise, inançlarda görebiliriz. Görülüyor ki, dinî törenlerin özelliklerini inançlar meydana getiriyor. Bu sebeple inançların ne olduklarını anlamak gerekmektedir.
- b. Dinî törenler, insanların kutsal şeylere karşı ne şekilde davranması gerektiğini bildiren bir takım hareket kurallarıdır. Her dinde inançların gerektirdiği şekilde yapılan tapınmalar ve törenler (âyinler) vardır. Bunlar olumsuz ve olumlu tapınmalar olarak ikiye ayrılır. Bu iki tapınma birbirinin içine girmiş gibi olsa da, yorumlama yoluyla birbirinden ayırabiliriz.

ba. Olumsuz Tapınma: Kutsal olan ve olmayan varlıklar arasında bir sınır vardır ve bu sınır iki ayrı dünya oluşturur. İşte bir takım törenlerin amacı, bu iki dünyanın birbirine karışmamalarını sağlamaktır. Bu dinî törenler bir takım yasaklardan yani tabulardan ve haramlardan oluşur. “Yasaklara saygı gösterme”nin adına olumsuz tapınma diyebiliriz.

Olumsuz tapınmalarda, din yasakları kesin emir (buyruk)’lerdir. Bunlara uyulmadığında insanın başına kötü şeyler geleceğine inanılır. Ayrıca dinin uygun gördüğü bir ceza da verilebilir. Çeşitli din yasakları vardır. Meselâ; dine kabul edilecek kimse, toplumdan çekilmek, kadınlar veya dine kabul edilmiş olanlarla görüşmemek, kendisine sağdıçlık eden bir kaç yaşlının idaresi altında ormanda yaşamak zorundadır. Bir çok yiyecekleri yemek yasaktır. Yenmesine izin verilenlere dahi dokunamaz; sağdıçları yaşaması için gerekli olan yiyeceği onun ağzına verirler. Bazen kendisi en sıkı şekilde oruç tutmak zorunda bırakılır. Konuşmaması, eğlenmemesi, yıkanmaması, kımıldaması gerekir. Bunun sonucu, dine kabul edilerek insan topluluğuna girmektir. Böylece kutsallık kazanır ve tapınmalara katılır.

Kutsal olan şeyler kutsal olmayanlardan ayrıldığı gibi; kutsal hayatla ilgili olmayan şeyler de kutsal hayata karıştırılmaz. Meselâ; bazı dinî törenlere çırılçıplak gidilir, süsler v.b. çıkarılır. Çünkü bunlar kutsal olmayan hayatla ilgilidir. Bunun tersine olarak da, dinî törenlerde kullanılan kıyafetler ve süsler ise gündelik kullanılamaz, tören sonunda toprağa gömülür.

bb. Olumlu Tapınma: Olumsuz tapınma insanı din hayatına alıştıtırır ama, tam anlamıyla dinî hayatı oluşturmaz. Hiç bir din sadece yasaklarla sınırlanamaz, olumlu din güçleriyle de ilişkide bulunur. Olumlu tapınmalara bir göz atacak olursak şu unsurları görebiliriz:

bba. İbâdet: Fertlerin ve cemaatin tanrılara, yüce kudretlere, ölümlere karşı yerine getirmeleri gereken dinî buyrukların bütününe ibâdet denir.

İbâdet belli işlemler aracılığıyla, insanın yüce kudretlerle bağına sağlama, onları etkileme ve kendi yararına yöneltme amacını güder. Bu dinî işlem ve eylemlerin belirgin özellikleri; insanın yüce varlık ve kudretlere kendini vermesi, onlara karşı korku ve saygıyla karışık bir şekilde davranmasıdır.

Tapınılan, korku ve saygı duyulan, yardımı istenilen kudretler, toplumların dinî ve kültürel yapılarına göre değişir. Ferdin veya cemaatin yöneldiği bu kudret, “Yüce Varlık” veya “Yüce Tanrı” olduğu gibi, ikinci dereceden “Tanrı” veya “Tanrıçalar”, efsane kahramanları, atalar, ölümler, belli hayvan ve bitki türleri; güneş, ay, yıldız; su, ağaç, taş, ateş gibi tabîi elemanlar da olabilir.

Katolik Kilisesi’ne göre; Tanrı’ya, Tanrı’nın anasına ve azizlere olmak üzere üç çeşit ibâdet vardır. İslâmiyette ise tapınılacak olan, yaratılmamış, doğmamış, doğurulmamış olan tek Allah’tır. (Eski Türkler’deki inanç sistemi hakkında geniş bilgiyi ise konunun sonunda vereceğiz.)

İbâdeti oluşturan temel elemanlar; dua, âyin, tören, kurban, v.s.dir. Ayrıca ibâdet yerleri, ibâdet araçları, bir cemaat ve cemaati yönetecek bir dinî liderdir.

bbb. Dua: İbâdetin en önemli elemanlarından biri olan dua, yüce kudretlerin yardımlarını sağlamak, onları harekete geçirmek için, insanın içinde bulunduğu duruma göre o anki seslenişidir. Yaradana olduğuna inandığı Tanrı’sına yalvarışı, yardım isteyişidir. Bu haliyle yapılan dua ferdî özellik taşıırken, cemaatle, bir dinî lider başkanlığında yapılan dua ise, içtimâî (toplumsal) karakter kazanır.

bbc. Ayinler: Genellikle toplumsal hayatın en önemli elemanlarıdır. Bunlar en çok din alanında rol oynarlar. Kutsal sayılan varlıkları, olayları, günleri kutlamak veya anlamak amacıyla yapılan törenlerdir. Meselâ; dinimizde kurban kesmek, mevlîd okutmak, cenaze törenleri yapmak gibi. İbâdet ve âyinlerin belli zamanlarda tekrarı, dinî inanç ve duyguları tazeler, pekiştirir. Böylece, ard arda âyinlerden geçerek sosyalleşen insan, toplumun değerlerini de benimser. İbâdet ve âyinler de her dinde farklılıklar gösterir.

3.2. ESKİ TÜRK İNANCI

Eski Türklerin inancı konusuna girmeden önce, neredeyse adet haline gelen, bozkırlar sahasındaki Türk inancının Şamanlığa bağlanması konusuna açıklık getirmekte fayda vardır.

3.2.1. ŞAMANLIK MESELESİ

Göçebe Türk Boyları(!)’nın, Çinliler’le karşılaşp tanışmaya kadar kurulu devlet düzeninden yoksun oldukları, Türkler’in devlet yönetimini ilk kez Çinliler’de görüp tanımaları, bunu bazen öğrenip, bazen de yerleşik kültür tarafından özümzendikleri için ondan yararlanamadıkları, devletin bağımlı ögesi

olmaktan kurtulamadıkları, bu sebeple kurdukları devletlerin uzun ömürlü olamadıkları, bu göçebelerin doğa güçlerine egemen olmaya, doğa güçlerini etkilemeye çalışan “Şaman” inancından olduklarının kabul edildiği yönünde iddialar vardır³⁴.

“Doğaya, doğal varlıklara yakın yaşayan göçebe, kendisini de doğanın bir parçası olarak görür. Doğa ile birleşip uzlaşmaya, onunla uyum içinde yaşamaya çalışır. Şaman törenlerinin en akla yakın yorumu böyledir. Ağaç gibi bir canlıyı seçerler, onun çevresinde dönerek, gökteki Tanrı (veya Tengri) ile ilişki kurmaya çalışırlar. Onu aşağıya çağırırlar, onunla dans eder, birleşir, bütünleşir, özdeşleşirler; sembolik anlamda tanrılaşırlar. Törenin sonunda kendilerini yeterince arınmış, güçlenmiş, yenilenmiş hissederler; Tanrı’yı geldiği yere yolcu ederler. Şaman törenlerinin en yalın özeti budur. Töreni yöneten kişi “Şaman” olarak bilindiği için bu tür inançlara “Şamanlık” adı verilmiştir. Şamanlar, küçük yaşlardan itibaren doğaüstü törenlere katılıp büyüsel işlemleri (âyinleri) yönetmek üzere, cezbeyle kapılarak topluluğu sürükleyebilecek kişilikteki adaylar arasından seçilir.”³⁵.

Bu açıklamalarla Türkler’de “Şamanlık” inancının var olduğu gibi bir duyguya kapılmak elbette mümkündür. Fakat, din bahsinde ele alınan bir konu olarak “Şamanlık”ın bir din olamayacağı da aşikârdır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi bir inancın din olabilmesi için bazı özelliklerin eksiksiz olarak bulunması gerekir. Bunların başında da ibadet gelir. Halbuki, biz “şaman”ın sadece dini töreni, yani deyim yerindeyse “ibadeti” yöneten kişi olarak görüyoruz. O halde “şaman” kavramından, yani dinî âyini yöneten kişiden yola çıkarak bir inanç sistemine “din” diyemeyiz. Ziya Gökalp’e göre “Türkler’de din adamı “Toyun”dur. O halde Eski Türklerin Dini “Toyunizm”dir diyebilmek gerekir veya İslâm dininde, dinî töreni idare eden “imam” dolayısıyla İslâmiyet’e “İmamizm” demek gerekir. “Şamanizm” vardır, ancak bunun bir din olarak kabul edilmesi bizce pek mümkün görülmemektedir.

Şamanizm, Orta Asya’da görülen en önemli din olaylarından biridir ancak hiçbir şekilde din değildir. İngiliz sosyolojisi şamanı tanımlamak için “hekim-insan” tabirini kullanmıştır³⁶

Şamanlık inancı üzerinde en fazla ve derinlemesine araştırmaları yapmış olan Mircae Eliade, bütün Orta ve Kuzey Asya topluluklarında, dinî-sihri hayatın daha çok Şaman etrafında merkezileştiğini belirtir. Fakat, “Şaman”, dinî faaliyetlerin hepsinde icracı vaziyette değildir. Bir çok törenlere, meselâ tanrıya kurbanlar sunulmasına şamanların katılmadığı belirtilir. Ayrıca, sihrî-dinî hayat şamanlıktan ibaret olmadığından her sihirbazın da şaman sayılamayacağını iddia eden Eliade, şamanlıkta hastalara şifa vericilik esas unsur-

³⁴ Güvenç, aynı eser, s. 98.

³⁵ gös. yer.

³⁶ Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul 1999, s. 28.

lardan olmakla beraber, her şifa dağıtanın da şaman olamayacağını ortaya koyar ve şamanlığı kısaca “extase” (yüksek haz heyecanı ile insanın kendinden geçmesi) tekniği diye ifade eder. Ancak, çeşitli extase hallerin hepsi şamanik değildir. Şaman her şeyden önce bir “transe” ustasıdır. Bu transe ustasının ruhu güya bedeninden ayrılarak, hastalanan ruhlara şifa verir. Ölümlerin ruhlarının verdikleri zararları önler, tanrılarla insanlar arasında aracılık yapar.

Görülüyor ki, dinden çok bir sihir karakteri ortaya koyan ve esasen bir Bozkır-Türk inanç sistemi olmayan şamanlığın, tarihi Türk topluluklarındaki inançlarla hiç bir ilgisi yoktur. Bu ilginin var olabileceği düşüncesini uyandıran, Türkçe din adamı anlamındaki “kam” ile “şaman” kelimesinin aynı olduğu yolundaki eski bir iddiadır. Fakat, şaman kelimesinin Hint-İran dilinde de keşfedilmesi sonucunda geçerliliğini kaybetmiş bulunmaktadır³⁷. Türkler’in dini şamanlık değildir, Tek Tanrı dinidir³⁸.

Ancak, Türk inancıyla şamanlık arasında hayret edilecek kadar benzerliklerin bulunması³⁹, Türk inancında “şamanik” vasıflar bulunduğunu düşündürmüştür. Din tarihçilerine göre; eksiksiz her dinde daima bu gibi tesirler, birleşmeler, yenilenmeler görülmektedir.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi’nde ise; “Eski Türkler’in dinlerine, günümüzde Sibiry’a da yaşayan halkın dininden yola çıkılarak şamanlık (şamanizm) adı verilmekteyse de, bu sözcüğün kökü olan ve “rahip”, “kâhin” anlamına gelen şaman sözcüğü Türkler tarafından kullanılmamıştır. Türkler, din adamlarına “kam” derlerdi.” denilmektedir⁴⁰.

Eski Türk Toplulukları’nın inancını şu üç noktada toplamak mümkündür:

3.2.1.1. TABİAT KUVVETLERİNE İNANMA:

Eski Türkler, tabiatta bir takım gizli güçlerin varlığına inanıyorlardı. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca “ruh-tanrılar” tasavvur edilmişti. Ruhlar da iyilik seven, fenalık getiren olmak üzere ikiye ayrılıyorlardı. Kitâbelerde de “Umay” denilen ve çocukları koruduğuna inanılan bir tanrıçanın adı kaydedilmektedir. Asya Hunları, yılın ilk ayında, hükümdarın sarayında ve ilkbaharda (bizim şimdiki takvimimize göre Haziran) Lung Ç’eng (Karakum

³⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, TKAE Yay., Ankara 1987, s. 88 v.d.

³⁸ Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, AÜ. İlahiyat Fak.Yay., Ankara 1980, s. 6.; Şamanlık hakk. ayrıca bkz. Jean-Paul Roux, *gös.yer*.

³⁹ Günümüz Anadolu’sunda Şamanizmle, halk inanışları arasındaki bağlantılar hakkında geniş bilgi için bakınız: Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1982, s. 12 v.d..

⁴⁰ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, “Şaman” mad.

şehri ?)’de, Gök-Türkler ve Uygurlar yine aynı ayda Tamır Irmağı kaynağında ve Hunlar sonbaharda Tai-lin’de, Gök Tanrı’ya, atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban ederlerdi. Gök-Türkler’in, biri ilkbaharda hakan başkanlığında ülke ileri gelenlerinin iştirâki ile büyük törenler tertipledikleri ata mağarasında olmak üzere, Tanrı’ya atalara kurban sundukları üç kutsal törenleri vardı. Hükümdar, gündüz güneşe, gece dolunaya tâzim ederdi.

Eski Türklerde ölüm halinde yas törenleri yapılır, kırlarda ise ölünün bulunduğu çadırın etrafında sür’atli atlarla dolaşılır, saçlar kesilir, saç-baş dağıtılır, yüz, kulak bıçakla çizilerek kanlar akıtılır, ölenin atları kuyrukları kesilerek kurban edilir, ayrıca yemek verilirdi. Bu törenlere “yoğ” adı veriliyordu.

Eski İran’daki “zerdüştlüğün” tesiri ile olsa gerek, Gök-Türkler ve Batı Gök-Türkler zamanında ateşe de tâzim ediliyordu. Tabiat ruhlarına, Gök-Türkler devrinde kitâbelerde görüldüğü gibi, “Yer-su”lar deniliyordu. Bu tâbirin benzerini “yer-suv”lar şeklinde Uygurlar’da da görmekteyiz. Yer-su’lar kutsal sayılmaktaydı.

Uygurlar’ın ünlü “Kutluk Dağ Efsanesi”ndeki kayalık da millete saadet ve kudret veren ruh olarak kutsaldı⁴¹.

3.2.1.2. ATALAR KÜLTÜ:

Ölmüş büyüklere tâzim, atalara saygı “baba hukuku”nun inanç sahasındaki belirtileri olarak görülmektedir. Asya Hunları, Tabgaçlar ve Gök-Türkler çok kere kutsal mağaralar önünde ataların ruhlarına kurbanlar sunarlardı. Atalara ait hatıraların kutsal sayılması, Türk mezarlarına yapılan tecâvüzlerin ağır şekilde cezalandırılmasından da anlaşılıyor. Öte yandan, eski Türklerde ölümlerin silâhları, kıymetli eşyaları, bazan tam techizatlı atları, kadınların mücevherleri ile birlikte gömülmesi olaylarına rastlamaktayız. Böylece, bu ölümlerin öteki dünyada rahat yaşamalarının sağlandığı düşünülüyordu.

Eski Türklerde, Gök-Tanrı ve atalara kurban olarak hayvan kesilirdi. Hayvan cinsinden de erkekler seçilirdi. En makbul olan kurban hayvanı ise attı. Bu sebeple, Asya Hun imparatorlarına ve Orta Avrupa’da Avar çağı mezarlarında bol miktarda at iskeleti bulunmuştur. Eski Türklerde kesinlikle “insan kurban etme âdeti” yoktu (⁴²).

3.2.1.3. GÖK-TANRI DİNİ:

Bozkır Türk topluluğunun asıl dini bu idi. Eski çağlarda hiç bir kavim ile bağılılığı olmayan bu inanç sisteminde Tanrı (Tengri) en yüksek varlık olarak iti-

⁴¹ Kafesoğlu, aynı eser, s. 90.

⁴² Kafesoğlu, aynı eser, s.92.

kadın merkezinde yer almıştı. Yaratıcı ve tam iktidar sahibi idi. Aynı zamanda yaratıcı özelliğine sahip olup, çok kere “Gök-Tanrı” diye anılıyordu⁴³.

Eski Türklerde bir ve büyük Tanrı hakkında açık bir inanç ve anlayışın var olup olmadığını bilmiyoruz. Herhalde büyük imparatorlukların kurulduğu devirlerde imparatorluğa dahil olmuş bütün uluslar için Gök-Tanrı kültü ortak ve genel bir kült olarak kabul edilmiş, Gök-Tanrı da tanrıların en büyüğü sayılmış olsa gerektir. Orta Asya’da devlet kurmuş sülâlelerin hepsinde Gök-Tanrı kültürünün bulunduğunu Çin kaynakları de tespit etmiştir.

8. yüzyıllarda büyük Gök-Türk İmparatorluğu’nun başında bulunan Türk sülâlesinin Gök-Tanrı hakkındaki inanç ve anlayışları bir hayli gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu bıraktıkları yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu yazıtlarda hakan ve beyleri, Türk milletine yaptıkları iyilik ve yardımları için, tanrıya içten gelen minnet ve şükran duygularını ifade ediyorlar. Hakanları tahta çıkaran, zaferleri kazandıran, felâketlerden koruyan Türk Tanrısı Gök-Tanrı’dır⁴⁴.

X. yüzyıl başlarında Oğuzlar, Uygurlar hariç olmak üzere, diğer Türk elleri gibi kendi kavimlerine has olan dinî inanışlarını devam ettiriyorlardı. İslâm âleminde Türkler’in “Allah” fikrine sahip oldukları ve bunu “Tanrı”(=Tengri) adıyla ifade ettikleri biliniyordu⁴⁵. Türkler’in yaratıcıya “Uluğ-Bayat” adını verdikleri, aynı adın İslâm bilginlerince de Türkler’e has Tanrı adı olduğundan bahsedilmekle birlikte, Oğuz din adamlarının Tanrı’nın sıfatları ile ilgili tarifleri hakkında kesin bilgi yoktur. Oğuzlar’dan biri İbn Fadlân’a Tanrı’nın karısı olup olmadığını sormuş, müellif de bu soru üzerine bir hayli tövbe ve istiğfar etmiş ve Oğuz da aynı şeyi yapmıştır⁴⁶.

Ebû Dulef⁴⁷, seyahatnâmesinde Oğuzlar’ın bir mabetleri olduğunu söylüyor, fakat içinde put bulunmadığını ifade ediyordu.

İbn Fadlân ne bir mabedden, ne de bir din adamı ile görüştüğünden açıkça bahsetmez. Fakat Oğuzlar’ın “hakîm”leri vardır ve bu manevî şahsiyetlerine büyük bir saygı gösteriyorlardı. Hatta bu hakîmlerin Oğuzlar’ın kanları ve davaları üzerinde hüküm sahibi bulundukları söyleniyor ki, bu ifadeden manevî şahsiyetlerin “el” üzerinde ne kadar önemli tesir ve nüfuzları olduğu iyi anlaşılıyor. İşte Oğuzlar’da varlığından haberdâr olduğumuz Korkut-Ata (Dede-Korkut) bu hakîmlerden biri idi. Tabiplik yapan, geleceğe ait keşiflerde

⁴³ Kafesoğlu, aynı eser, s. 98.

⁴⁴ A.İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yay.,II. Baskı, Ankara 1972, s. 26. ayrıca bakz. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 1988.

⁴⁵ İbn Fadlân, *Rihle* (İbn Fadlân Seyahatnâmesi), çev. Z.Velidî Togan, Leipzig 1939, s. 10.

⁴⁶ İbn Fadlân, aynı eser, s. 11.

⁴⁷ Bu seyahatnâmenin güvenilir olmadığı pek çok bilim adamı tarafından ifade edilmektedir.

bulunan, yapılacak bir teşebbüsün uğurlu olup olmayacağına hükmeden, dinî törenlere başkanlık eden bu manevî şahsiyetlere Oğuzlar'ın "kam" mı, yoksa başka bir ad mı (meselâ ata) verdikleri bilinmiyor. "Ata" kelimesi bunlar hakkında saygı ifade eden bir söz müydü, yoksa onlar için özel bir ad mıydı, bu konu kesin olarak aydınlanmış değildir.

3.2.2. ESKİ TÜRKLERDE ORDU (=SÜ):

Eski Türk ordusu ile diğer yerleşik orman kavimlerinin orduları arasında şu üç büyük fark dikkati çeker:

- a) Türk ordusu ücretli değildi. Diğer topluluklarda ordu, genellikle parayla tutulan ücretli birliklerden meydana gelirken, Türkler'de ordu devletin tabîî savunma gücü sayılır ve eli silâh tutan herkes bu gücün mensubu kabul edilirdi.
- b) Türk orduları daimi idi. Çünkü, bozkırlının hayat tarzının bir gereği olarak, kadın-erkek, yaşlı-genç her an herkes savaşıyor durumda olup, sporları, eğlenceleri ve avlanmaları bile askerî talim niteliğinde idi.
- c) Türk orduları atlı askerlerden kurulu idi ve yayalar yok denebilecek kadar azdı. Yayalar daha çok yardımcı birlikler olarak hizmet görürlerdi. Diğer toplulukların ordularını ise yaya birlikleri meydana getirirdi.

Türkler'in askerî yapılanmasına bağlı büyük bir güç olarak ortaya çıkan ve devrinin tankı kabul edilen at, diğer topluluklarda Türkler'de olduğu gibi verimli kullanılamıyordu. Çünkü, Türkler'in ata bağlı olarak geliştirdikleri bazı aksesuarlar atı en verimli şekilde kullanılabilir hale getirmiştir. Bunlardan en önde gelenleri "üzengi, nal, gem" ve "eyer"dir.

"Üzengi", eyerin iki yanında bulunan ve ata binenlerin ayaklarına taktıkları, at üzerinde dengeli durmalarını sağlayan demirden alettir. Bu alet sayesinde binici, yere basar gibi dengeli bir şekilde atın üzerinde durabilmekte, at üzerinde istediği hareketleri daha rahatça yapabilmektedir. "Nal", atın ayakkabısı olarak da kabul edilebilir. Eski Türkler'le çağdaş olan topluluklar nalı bilmiyorlar, bu yüzden de zaten çok iyi tanımadıkları attan istedikleri gibi yararlanamıyorlardı. Çünkü, tırnağına nal çakılan atlar, nalsız atlardan daha fazla yol gitme şansına sahip oluyorlardı. Atların ağızına takılan bir demir olan "gem" ve buna bağlı olan dizgin ile ata istediği gibi komut verebilen binici, "eyer" sayesinde atının üzerinde yere basıyormuş gibi rahatça durabilmekteydi.

3.2.2. ON'LU SİSTEM:

Eski Türk ordusunun kuruluş sistemi, bugünkü ordumuzun kuruluş sisteminden pek farklı değildi. Tarihte düzenli ilk Türk ordusunu⁴⁸ kurmuş hü-

⁴⁸ Tarihte düzenli ilk Türk Ordusu M.Ö. 204 yılında Mo-tun tarafından kurulmuş olup, bu tarih bugün de Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin kuruluş tarihi olarak kutlanır.

kümdar olan Mo-tun⁴⁹ (M.Ö. 209-174) on'lu sistemi ilk geliştiren komutandır.

Eski Türk ordusunda en büyük askerî birlik, on bin kişilik kuvvet idi. Bu kuvvete eski Türk topluluklarında “tümen” adı veriliyordu. Tümenler bin'lere, yüz'lere ve on'lara ayrılmış, başlarına da ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmişti. Bin kişilik kuvveti “binbaşı”, yüz kişilik kuvveti “yüzbaşı” ve on kişilik kuvveti de “onbaşı” sevk ve idare ediyordu. Bu teşkilâttan etkilenen yabancı ordular da benzeri şekilde ordularını örgütleme yoluna gitmişlerdir. Devrinin topluluklarının ağır teçhizatlı ordularına kıyasla, Türk ordusu hareketli ve hafif, manevra kabiliyeti yüksek atlarla donatılmıştı.

On'lu sistem, sosyal ve idarî bakımlardan da iki önemli fonksiyonu yerine getiriyordu.

1. Devlet güçlerinin tamamının kabile, soy, boy, v.b. ayrılıklarına bakılmaksızın, on'lu sisteme göre bölünerek, merkezden tayin edilen kumandanlar tarafından ve bunların aracılığı ile tek elden sevk ve idareye bağlanması.

2. Bütün idarî görev sahipleri, aynı zamanda asker olduklarından, ordunun görev ciddiyeti, her türlü sivil ve idarî ünitelere yansıdığından, devlet mekanizmasının askerî disiplin içinde çalışması temin ediliyordu. Bu durum, Türk Devleti'nin askerî karakterini açıkladığı gibi, Türklere neden “ordumillet” denildiğini de izah eder. Dolayısıyla Türk topluluğunda iki temel unsurun aile ve ordu olduğunu da ortaya koyar.

3.2.3. TURAN TAKTİĞİ (KURT OYUNU, HİLAL TAKTİĞİ):

Büyük çoğunlukla okçu süvârilere kurulu olan Türk savaş birlikleri, at sayesinde sağlanan sürat vasıtasıyla, ağır hareketli ve sıkı saflar halinde kütle muharebesi yapan yabancı ordular karşısında üstünlük sağlıyorlardı. Kendi taktiklerini uygulamak için ordularını daima hücum esasına göre düzenleyen ve eğiten Türkler'in savaşında en belirgin özellik, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan “baskın” şeklindeki hücumlardır.

Türk orduları, savaşlar sırasında taktiklerini iki aşamada gerçekleştiriyorlardı: Sahte ric'at (geri çekilme, kaçma) ve pusu. Yani, kaçıyor gibi geri çekilerek, düşmanı çembere almak üzere, pusu kurulan bölgeye kadar çekmek. (Kurt oyunu.) Bu savaş usulüne, Türk yurdunun eski adından dolayı “Turan Taktiği” denilmiştir. Bu taktikle kazanılan ve dünya harp tarihinde yerini alan savaşlar arasında 1071 Malazgirt, 1396 Niğbolu, 1526 Mohaç ve 30 Ağustos 1922 Başkumandanlık Meydan Muharebesi'ni gösterebiliriz.

⁴⁹ Geçmiş yıllarda tarih kitaplarında "Mete" adıyla tanıdığınız bu hükümdarın gerçek adının Mo-tun (Bey soyu) olduğu Çin yıllıklarında yapılan son araştırmalarla ortaya konmuştur. Bu sebeple derslerimizde ve ders notlarımızda bundan böyle Mo-tun ismini kullanacağız.

Savaşılacak yerin arazi yapısı bu taktiğin uygulanmasında birinci derecede etkilidir. İki tarafı uygun yükseltideki tepelerle sarılı bir ovada genellikle savaş kabul edilir. Düşmanın karşısında merkez, sağ ve sol kuvvetleri olarak yer alan Türk kuvvetlerinin, merkez ve merkeze yakın kanatları düşmanın saldırısı karşısında, sanki bozulmuş da geri çekiliyormuş hissi vererek çekilmeye başlar. Bu arada, sağ ve sol kanatlardaki askerî birlikler yavaş yavaş ilerleyerek savaş alanının iki yanında yer alan tepeciklerin gerisine sarkar ve buralarda pusular kurar. Geri çekilmekte olan Türk birlikleri düşman kuvvetlerinin gerektiği kadar üzerlerine geldiği kanaatine vardığında aniden geri dönerler ve şiddetli bir savaşa tutuşurlar. Bu arada savaş alanının iki tarafındaki tepecikler ardında pusu kuran askerler de düşmanı yanlardan ve arkadan çembere alırlar. Panik halindeki düşman kuvvetleri için artık yapılacak tek şey, ya ölmek ya da teslim olmaktır.

3.3. ESKİ TÜRKLERDE ZAMAN HESABI

3.3.1. ON İKİ HAYVANLI TÜRK TAKVİMİ:

Eski Türklerin zaman hesabı da Bozkır Kültürü'nün izlerini taşımaktaydı. Eski Türk Takvimi, her biri hayvan adı ile anılan “12 Yıllık Devre” esasına dayanıyordu. Yılların adları şöyle idi:

1. Yıl; sıçgan (fare),	7. Yıl; yund (at),
2. Yıl; ud (sığır, öküz),	8. Yıl; koy (koyun),
3. Yıl; kaplan,	9. Yıl; biçin (maymun),
4. Yıl; tabışkan (tavşan),	10. Yıl; tagaku (tavuk),
5. Yıl; lu (ejder),	11. Yıl; it,
6. Yıl; yılan,	12. Yıl; tonguz (domuz).

(İlhanlı takviminde bu yılların adı Moğolca olarak şöyledir: Hulukuna, hogur, bars, tolay, loo, mogay, murin, nokoy, piçin, dakıko, nokay, kokay.)

Bir yılda on iki ay vardı. Aylar birinç (aram ay, ulug ay); ikinç (ikinci ay, küçük ay); üçünç, törtünç; bişinç ay; altınç ay; yedinç ay; sekizinç ay; tokuzunç ay; onunç ay; birnekç ay; çağşabat ay şeklinde adlandırılıyordu. Bir gün on iki kısım sayılıyor ve her kısma “çağ” deniliyordu. Yıl, 365 gün 5 saat olarak kabul edilmekteydi. Günün başlangıcı gece yarısı idi. Yılbaşı Ocak, Şubat aylarına rastlardı. Aslında ay yılına dayanan bu “On İki Hayvanlı Türk Takvimi”nin, Gök-Türkler tarafından güneş yılına çevrildiği söylenmektedir.

Burada “12 Hayvanlı Türk Takvimi”nin nasıl kullanıldığını, Fransız Türkoloğu Louis Bazin’in, “12 Hayvanlı Eski Türk Takvimi” (Le calendrier turcs anciens et medievales, Service de Reproduction des Theses Universite de Lille III, 1974) üzerine yayınlanan eserinde Orhun yazıtlarının dikiliş tarihleri hakkında verdiği bilgileri aktararak göstermeye çalışalım. Bazin’in, aynı zamanda profesörlük tezi de olan bu eserinde yer alan tarihleri kısaca aşağıda veriyoruz.

Kültigin Anıtı, “kon yılka yiti yigirmike” yani “koyun yılının on yedisinde” (=27 Şubat 731) dikilmiştir. Kültigin’in cenaze merâsimi ise “tokuzunç ay yeti otuzka” yani “dokuzuncu ayın yirmi yedisinde” (=1 Kasım 731) yapılmıştır. Batı yüzündeki Çince yazıt 1 Ağustos 732 tarihinde, Türkçe yazıtlar ise bundan yirmi gün sonra yani 21 Ağustos 732’de tamamlanmıştır. Buna göre anıtın dikiliş tarihi de 21 Ağustos 732 olarak tahmin edilmektedir.

Bazin’e göre Bilge Kagan Anıtı, “it yıl onunç ay altı otuzka” yani “köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında” ölen Bilge Kagan’ın anısına dikilmiştir. Bilge Kagan’ın ölüm tarihi ise, yazıta göre, 25 Kasım 734 gününe rastlamaktadır. Bilge Kagan’ın cenaze töreni de, yazıta göre “lagzin yıl bişinç ay yiti otuzka” yani “domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde” (=22 Haziran 735) yapılmıştır. Bilge Kagan Anıtı’nın batı yüzündeki Çince yazıtın ise 19 Ağustos 735 tarihinde yazıldığı ve Türkçe yazıtların 34 günde tamamlandığından hareketle Bilge Kagan Anıtı’nın da 20 Eylül 735 tarihinde dikilmiş olması sonucu yine Bazin tarafından ortaya konuyor.

YIL ADLARI	RASTGELDİĞİ MİLADÎ YILLAR								
SIÇAN	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008	2020
SİĞİR	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009	2021
PARS	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010	2022
TAVŞAN	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011	2023
EJDER	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012	2024
YILAN	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013	2025
AT	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014	2026
KOYUN	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015	2027
MAYMUN	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016	2028
TAVUK	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005	2017	2029
KÖPEK	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006	2018	2030
DOMUZ	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007	2019	2031

Yukarıdaki şekilde şematik olarak gösterilmiş on iki hayvanlı takvim görülmektedir. Bir örnekle açıklamak gerekirse; 1963 doğumlu bir kişi, tavşan yılında dünyaya gelmiş demektir. Doğduğu ay ve gün için ise, meselâ altınç ayın (altıncı ayın) 15. günü deyimini kullanacaktır.

Bu takvimin haricinde, tarihte Türkler’in uzun süre kullandıkları takvimler sırasıyla şunlardır: Hicrî, Rumî ve Milâdî takvimler.

3.3.2. HİCRÎ TAKVİM:

Bu takvim Hazreti Muhammed’in, İsa’nın doğumundan 622 yıl sonra Mekkeden Medine’ye göç etmesini, yani milâdî 622 yılını (Hicret) başlangıç olarak alır. Adı geçen takvim başlangıç olarak Hicret’i esas almakla birlikte, Hz. Muhammed’in ölümünden 17 yıl sonra, Hz. Ömer’in halifeliği sırasında oluş-

turuldu. Başlangıç tarihi olarak peygamberin doğum günü (yevm-i velâdet-i nebeviyye) ihtilâflı, ölüm günü hüznü olduğu, Hicret'in tarihinin başlangıç alınmasına karar verildi. Hicret Rebiülevvel ayında olmasına rağmen, peygamberin hicretinden 75 gün öncesi olan Muharrem ayının biri başlangıç kabul edildi. Çünkü Arapların o zamana kadar kullandıkları takvimin yılbaşı Muharrem olarak kabul ediliyordu.

On iki ay esasına dayanan bu takvim, ay yılına göre düzenlenmiştir. Yani, güneşin değil de ay'ın hareketine göre aylar ve yıllar belirlenir. Meselâ; ayın dolunay olduğu hâl içinde bulunulan hicrî ayın tam ortası (ayın ondördü tâbiri buradan gelir) iken, ayın tam hilâl halinde olması da hicrî ayın birinci günüdür.

Ayın hareketini kendine esas alan bu takvimle, milâdî takvim arasında on bir günlük bir fark vardır. Çünkü ay yılı 354 gün iken, güneş yılı 365 gündür. Hicrî takvimde çift aylar 29'ar, tek aylar ise 30'ar gün olarak kabul edilir.

Hicrî ayların sıralanışı şöyledir: Muharrem, safer, rebiü'levvel, rebiü'lahır, cumadelûlâ, cumadel'ahire, recep, şaban, ramazan, şevval, zilkade, zilhicce. Osmanlı Devleti yeniçerilere üç ayda bir verdikleri ulufe dönemlerini bu ayların bazan baş harflerini, bazan de son harflerini sembol olarak kullanarak; Masar (مصر), Recec (رجح), Reşen (رشن), Lezez (لئذ) şeklinde belirlemişlerdir.

3.3.3. RUMÎ TAKVİM:

Osmanlılar'ın Hicrî Takvimle aynı anda kullandıkları ve "Malî Takvim" de denilen takvimdir. Fakat, hicrî takvimden farklı olarak "güneş yılı"nı esas alırken, başlangıç olarak da Hicret'i kabul eder. Rumî tarihte başlangıç olarak alınan tarih 622'dir fakat, yılbaşı Hicrî takvimde olduğu gibi Muharrem ayı değil, Mart ayının biridir. (Bilindiği gibi, yakın zamana kadar Türkiye Cumhuriyeti de mâlî yılbaşı olarak Mart ayının 1'ni kabul ediyordu.) Osmanlı Devleti, mâlî durumunun bozulmaya başlaması üzerine, sadece mâlî işlerde kullanılmak üzere "güneş yılı"nı esas alan takvimi kullanmaya başladı (m.1739-h.1152). Gümrük işlerinde ise m.1790 (h.1205.) tarihinden itibaren Rûmî takvim kullanılmaya başlandı. Böylece her yıl 11 günlük bir zaman kazanmış oldu. Meselâ, milâdî takvime göre bir ay 30 ve 31 gün çekerken, rumî takvime göre 29 ve 30 gün çekmektedir. Böylece üç ayda bir yeniçerilere ulûfe dağıtan devlet, her üç ayda üç günlük bir zaman kazanmaktadır. Bu yılda 11 güne denk gelmektedir. Para harcamalarını "Rumî Takvim"e göre yapan devlet, dinî günler gibi özel günlerin belirlenmesinde gene "Hicrî Takvim"i kullanmaya devam etti.

3.3.4. MİLÂDÎ TAKVİM:

Türkler, 26 Aralık 1925 tarihinde Milâdî takvimin kullanılmasını kabul ettiler ve 1 Ocak 1926'dan itibaren de kullanmaya başladılar. Milâdî takvim bütün dünyanın kullandığı ve İsa'nın doğduğu yıl olan "0" (sıfır) tarihini esas alan takvimdir. İskit rahibi Genç Dionysios tarafından yapılan hesaplara göre; İsa, Roma İmparatorluğu'nun kuruluşunun 753. yılının 25 Aralık günü dünyaya gelmiştir. (Bugün Hristiyanların "Noel" olarak kutladıkları gün.) sonra doğmuştur. Roma'nın 754. yılının 1 Ocak günü Milâdî takvim'in başlangıcı sayılmış ve bu yıl Milâdî "1" olarak kabul edilmiştir⁵⁰. Halbuki bir iddiaya göre İsa aslında bu tarihten 4 veya 5 yıl önce, bir başka iddiaya göre ise 7 yıl sonra doğmuştur.

Milâdî Takvim'de bugün ay adı olarak kullandığımız kelimelere gelince; bunlardan sadece dördünün Türkçe olduğunu görüyoruz: Ekim, Kasım, Aralık, Ocak. (Şubat; Süryanice, Mart; Roma kökenli ve tanrı Mars'a ithafen verilmiş bir isim, Nisan; Süryanice, Mayıs; Roma kökenli ve tanrı Maia'ya ithafen verilmiş bir isim, Haziran; Süryanice, Temmuz; Süryanice, Ağustos; Roma kökenli ve İmparator Augustus'a ithafen verilmiş bir isim, Eylül; Süryanice.)

Ekim, Kasım, Aralık ve Ocak aylarının adları Rumî takvimde Teşrîn (Ekim, Kasım) ve Kanûn (Aralık, Ocak) olarak geçer. Ekim ayı Teşrîn-i evvel (ar.), Kasım ayı Teşrîn-i sâni (far.); Aralık ayı Kânûn-ı evvel (ar.), Ocak ayı da Kânûn-ı sâni (ar.) olarak anılırdı.

Türkiye Cumhuriyeti 26 Aralık 1925'de 648 sayılı kanun ile hicrî takvimi yürürlükten kaldırarak, rumî takvimi milâdî başlangıca göre benimsedi. (Yani Rumî yılbaşı da 1 Mart yerine, 1 Ocak olarak değiştirildi.) 1 Ocak 1926'dan itibaren de Milâdî takvim Türkiye Cumhuriyeti tarafından kullanılmaya başlandı. 1935 yılında hafta tatili Pazar'a alındı. 1945 yılında da bugün kullandığımız Ekim, Kasım, Aralık, Ocak aylarının adları bir kanunla kabul edildi. Rumî yıldan kalan bir uygulama da malî yılın Mart ayından başlamasıydı. 1983'den itibaren malî yılbaşı ile takvim yılbaşı birleştirildi. Dinî günlerin belirlenmesinde ise halâ Hicrî takvim esas alınmaktadır.

Rumî, Milâdî ve Hicrî yıllar birbirine şu formüller uygulanarak çevrilir:

Rumî yılın, Milâdî yıla çevrilmesi: Rumî yılı, milâdîye çevirmek için 584 eklenir. Milâdî yılı, Rumîye çevirmek için de 584 çıkarılır.

1993-584=1409 (Rumî yıl)

1409+584=1993 (Milâdî yıl)

⁵⁰ M.Ö. 1 yılından, M.S. 1 yılına geçmek gibi bir hataya da düşmemek gerektiğini burada hatırlatmadan geçemeyeceğiz. Aksi halde 12 aylık yani bir yıllık bir kayba uğramış oluruz.

Milâdî yılın, Hicrî yıla çevrilmesi: Milâdî yıldan 622 çıkarılır. Kalan sayı 33'e bölünür. Bölüm kalan sayıya eklenir.

$$1993-622=1372$$

$$1372:33=41.5\sim42$$

$$1372+42=1414 \text{ (Hicrî yıl)}$$

Hicrî yılın, Milâdî yıla çevrilmesi: Hicrî yıl 33'e bölünür. Bölüm Hicrî yıldan çıkarılır. Sonuca 622 eklenir.

$$1414:33=42.8\sim43$$

$$1414-43=1371$$

$$1371+622=1993 \text{ (Milâdî yıl)}$$

3.4. ESKİ TAKVİMLER ve BAŞLANGICI KABUL EDİLEN OLAYLAR

Kabul etmeliyiz ki, yeryüzünde tarih boyunca kullanılmış pek çok takvim vardır. Bunlara da kısaca bir göz atarsak belli başlılarından şunları görmekteyiz:

- Olimpiyatlar⁵¹'in Başlangıcı: M.Ö. 776 bu takvimin başlangıcı olarak görülmektedir.
- Nabukadnezar'ın Tahta Çıkışı: M.S. II. yüzyılda yaşayan Yunanlı bilgin Ptolemaios, kronoloji araştırmalarında izine rastlayabildiği en eski hükümdar olarak Babil kralı Nabukadnezar'ı bulduğu için, takvimini bu noktadan başlatmıştır⁵².
- Philippos Archidaios Takvimi: Büyük İskender'in halefi olan Philippos Archidaios'un iktidara geldiği M.Ö. 323 yılını başlangıç olarak alır.
- Arsahidler Takvimi: M.Ö. 250'de Arsakes tarafından kurulan Parth hanedanının iktidara geliş tarihini başlangıç alır.
- Sasanîler Takvimi: M.S. 224'de İran'da, Sasanî hanedanının iktidara gelişini başlangıç olarak alır.
- Yezdegerd Takvimi: M.S. 632'de son Sasanî İmparatoru, III. Yezdegerd'in tahta çıkışını başlangıç olarak alır.

⁵¹ Eski Yunan'da en büyük tanrı olan Zeus için Olimpia Dağı'nda yapılan şenliklerdir. Bu şenlikler Eski Yunan'da halk arasında kültürel yakınlaşmayı ve bütünleşmeyi sağlayan en önemli sosyal faaliyetlerdir ve bugün de halâ aynı amaçlarla dört yılda bir olmak üzere düzenlenmektedir. M.Ö. 776 Olimpiyatlar'ın düzenlendiği ve yarışmaları kazananların adlarının resmî sicillere kaydedildiği yıldır.

⁵² Bilindiği gibi Nabukadnezar Mısır-Babil Savaşı sırasında Babil topraklarında yaşadığı halde, Mısır tarafını tutarak, Babil Krallığı aleyhinde faaliyetler gösteren İbraniler (Yahudiler)'i sürgüne göndermiştir (M.Ö. 587). Bu sürgün Yahudiler'in tarihindeki birinci sürgündür. Sürgün, M.Ö. 530'da Med Kralı Kurus'un Babil'i yıkarak Yahudiler'i tekrar Filistin'e getirmesi ile sona erer. Yahudiler'in tarihindeki ikinci sürgün ise Roma İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilmiştir. M.S. 63 yılında Pompeus zamanında başlayan Hristiyan-Yahudi çatışması, M.S. 70 yılında Titus zamanında kanlı bir şekilde bastırıldı. Yahudiler, önce Akdeniz havzasına, sonra da bütün dünyaya yayıldılar. (Bu sürgünlerin adı Musevî literatüründe "Diasphora" kelimesiyle ifade edilir.)

- g) Roma Takvimi: Bugün kullandığımız takvimin ilk halidir. Başlangıçta Roma yılı (Romulus yılı), 304 gün ve 10 aydan meydana geliyordu. 31 gün çeken 4, 30 gün çeken 6 ay'dan oluşuyordu. M.Ö. 753'de Roma İmparatorluğu'nun kuruluşunu başlangıç olarak alır. İlk ayı Mart'tır. Konsüllerin görev süresi de bu ayda başlardı. İ.Ö. 153'de Konsüllerin görev döneminin başlangıcı Ocak ayına alınınca, takvimin başlangıcı da buna paralel olarak değiştirildi.
- h) Jülyen Takvimi: M.Ö. 45'de Julius Sezar tarafından gerçekleştirilen takvim reformu ile Roma Takvimi'nin aldığı yenilenmiş şekildir. Julius Sezar tarafından, İskenderiyeli Sosigenes'in tavsiyesine uyarak, Roma yılı 708'de (M.Ö. 45) gerçekleştirilen reformla Jülyen Takvimi olarak kabul edildi. Bu yeni takvim bir yılın 365,25 gün olduğu faraziyesine dayanan bir takvimdi. Kolaylık olsun diye de bir yıl 365 gün olarak benimsendi.
- i) Budha Takvimi: M.Ö. 554 yılı Pisak ayının (yılın altıncı ayı) dolunay günü; Seylan (Sri Lanka) inancına göre Budha'nın öldüğü günü başlangıç alan takvimdir.
- j) Musevî Takvimi: Başlangıcı M.Ö. 3761'dir. (M.Ö. IV. yy.)'de yaşamış olan Haham Hellel'e göre dünyanın yaratıldığı yıl olarak kabul edilen bu tarih, bu takvimin başlangıcı olarak alınmıştır.
- k) Gregoryen Takvimi: Papa XIII. Gregorius 1582 yılında, Jülyen Takvimi'nde reform yapılmasını emretti. Temel amaç, takvimle mevsimler arasındaki uyumu sağlamaktır.

325 yılında İznik Konsili'nden⁵³ beri, ilkbahar 21 Mart olarak belirlenmesine rağmen, 1582 yılına gelindiğinde 21 Mart tarihini on gün geçmişti. XIII. Gregorius 1582 takviminde bu on günün kaldırılmasını emretti (4 Ekim 1582 Perşembe). Bu günü izleyen 5 Ekim 1582 tarihi, 15 Ekim Cuma olarak değiştirildi. 1582 yılı 10 gün kısalınca ertesi yıl yeniden 21 Mart ilkbahar'a denk geldi. Bu çakışmanın ileriki tarihlerde de sağlanması için XIII. Gregorius yılların 4 yılda bir kere "artık" olarak kalmasına, ancak asır yıllarının hepsinin "artık" sayılmayarak sadece sayıları 400'e bölünebilir olanlarının (1600, 2000, 2400 gibi) "artık" olarak kabul edilmesine karar verildi. Bu tedbir sayesinde 400 yılda bir üç günün ortadan kaldırılması mümkün oldu.

3.5. ESKİ TÜRKLERDE MÜZİK:

Eski Türk topluluk hayatında müziğin önemli bir yeri vardı. Bizans elçisi Priskos, Attilâ'nın sefer dönüşlerinde başkente girerken, saflar halinde dizilmiş güzel giyimli Hunlu kızların söyledikleri şarkılar ile karşılandığını yazmaktadır. Ayrıca, Attilâ Burgond Kralı'na da bir Hun orkestrası göndermişti⁵⁴.

⁵³ Hristiyan Dini'nin kutsal kitabı olan İncil'in, 400 civarında olan sayısının tek İncil olarak düzenlenebilmesi için toplanmış, ancak başarılı olunamamıştır. Matta, Marcos, Luka ve Yuhanna isimleriyle 400 kitap ancak dört kitaba indirilebildi.

⁵⁴ Kafesoğlu, Türk Bozkır Kültürü, s. 129.

Çin kaynakları 28 çeşit Hun halk türküsünden bahsetmektedir. Çinliler Asya Hun çalgılarından olup, milâddan önceki yüzyıllarda Çin’de de yayılan bazıları-
nı K’ung-Hou, Bi-Li, P’i-Pa, Ku-Sie vb. adlarla zikretmektedirler⁵⁵. Bunlar mız-
raplı (telli), nefesli ve vurmali (darbe) sazlar idi. Ayrıca Türkler’de askerî mızıkâ
(=tuğ, bando, mehter’in ilk şekilleri) yaygındı. Gök-Türk, Uygur bandolarında
davul (kövrüg veya köprüge) başta gelen musikî âletiydi. Çeşitli nefesli çalgılar
da bu bandoda bulunmaktaydı⁵⁶.

Hunlarda, “tuğ, bayrak ve davul” bir bütün olarak komutanlık sembol ve alâ-
metlerini oluşturuyorlardı. Biz bunun vesikalarına M.Ö. 119’daki Hun-Çin Sa-
vaşları’nda rastlıyoruz⁵⁷. Hunlar’ın “sol” ve “büyük kumandan” ünvanını taşı-
yan komutanı, Çinliler’e yenik ve esir düşünce, Hun komutanının bayrak ve
davulunu ele geçirdikleri için Çinliler sevinirler. Bundan, bayrak ve davulun da
önemli bir sembol olduğu sonucunu çıkarıyoruz⁵⁸. Öte yandan, Hunlar’da davul
ve bayrağın, bir memuriyet, komutanlık ve yetki sembolü olduğunu da
fark ediyoruz. Bayrak ile davul hakan otağının önünde duruyordu.

M.Ö. 121’de yapılan Hun-Çin savaşı’nda da en zorlu çarpışmalar Hunlar’ın sağ,
yani batıdaki⁵⁹ beylerbeyinin otağı önündeki kılıklı tuğ ve bayrak ile davul önün-
de yapılmıştı⁶⁰.

Hunlar’daki bayrak ve davula, Gök-Türkler’de bir de “boru” katılmıştır. Gök-
türk Kaganı’nın otağı önünde büyük bir “kaganlık mehteri” de vardı. Çin tarih-
lerine göre bunlardan biri de “kurt başlı” sancaktı. Çinlilere göre Türkler, atala-
rının “kurttan türeme” olduğunu göstermek için bu sancağı kullanıyorlardı.
Daha sonraki yıllarda bu kutlu sancağın yanında kaganlık davulu ve diğer sem-
boller de bulunmaktadır.

⁵⁵ W. Eberhard, “Çin’in Şimal Komşuları, s. 70; bkz, aynı yazar, Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halkları”, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, İstanbul 1942, s. 174 vd.

⁵⁶ Kafesoğlu, gös. yer.

⁵⁷ M.Ö. 119’da Çin ordusu, ünlü Çin generali Ho Ch’ü-ping, “Hunların sol büyük generali-
ne hücum etti, bir çok esirler ile birlikte bayrak ile davulunu da ele geçirdi.” Bundan önce,
“sağ beylerbetinin otağının önüne dikili, kılıklı Hun bayrağının altında, Hun ve Çin askerle-
ri göğüs göğüse dövüşmüşlerdi.” Burada adı geçen kılıklı Hun bayrağı bir tuğ idi. Ancak,
yanında davul olup olmadığını bilemiyoruz. Bildiğimiz bir başka Çin generali Li Ling,
Hun taktiğini kullanarak, Hunlar’a karşı ilerlerken, “çan ile hareket” ve “davul ile durma”
emri veriyordu. Ancak bir gerçek vardı ki, “tuğ” ve “davul” Hunlar’ın beylerbeyi ile büyük
generallerinin bir sembolüydü. (Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, s. 41.)

⁵⁸ Ögel, aynı eser, s. 102.

⁵⁹ Eski Türk Kaganları, sırtı kuzeye, önü güneye dönük olarak otururlardı. Bu sebeple
sağ’ın batı, sol’un da doğu olması icabeder.

⁶⁰ Ögel, aynı eser, s. 210.

Gök-Türkler’de yetki belgesi olarak, atamalarda verilen “beylik mehterleri” de vardı. Yâni, bayrak ve davul; tâyin, yetki ve bağımsızlık belgesi olarak görülmektedir⁶¹.

Selçuklular’da saray, saltanat çadırı, (çetr=چتر), taht (örgin=اورکین), kaftan (tırâz=طراز) gibi hükümdarlık alâmetlerinin yanında “nevbet” (نوبت) de bir hâkimiyet alâmeti olarak görülür. “Nevbet”; hükümdarlık sarayının kapısında veya saltanat çadırının önünde, o zamanki devlet bandosunun konser vermesi demektir. “Nevbet” sultan için namaz vakitlerinde beş defa çalındığı halde, bağlı hükümdarlar üç defadan fazla çaldıramazlardı. İlk defa Tuğrul Bey zamanında beş defa nevbet çalınmıştır. Çünkü Büveyhoğulları hükümdarı Ebû Kalicâr, üç yerine beş nevbet vurdurmasına müsaade etmesini halifeden istemiş, fakat red cevabı almıştır. O yine de kendiliğinden beş nevbet vurdurmaya başlamıştı⁶². Bu âdetin, Melikşah zamanında da ve Anadolu Selçukluları’nın parçalanmasına kadar günde beş vakit nevbet vurulması şeklinde sürdüğü bilinmektedir⁶³.

Türk müzik âletleri arasında bulunan ve Çinliler’in “Hyu-pu” (veya K’ung-hou, K’ong-heou) adı ile zikrettikleri “kopuz”, Bozkır Türk folklorunda çok önemli yeri olan bir çalgıdır. Destanlar, kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri, acı tatlı hatıralar, saz şâirleri tarafından “kopuz” çalınarak söylenirdi. Asya Hunları’ndan beri bütün Türkler arasında en çok tanınmış olan bu basit fakat tatlı sesli saz “kopuz”, “kobuz” adı ile Uygur metinlerinde ve Divanü Lugat-it Türk’de de geçmektedir⁶⁴. Türklerin bulunduğu her yerde mevcut olan kopuz, atalarımızla birlikte Suriye, Mısır, Balkanlar, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Rusya, Ukrayna ve Almanya’ya da girmiş ve oralarda “koboz, kubos, kobzo, kopus” vb. gibi adlarla çok sevilen sazlardan biri olmuştur⁶⁵. Bozkır Türk Tarihi boyunca arkeolojik vesika olarak bize intikal eden müzik âleti, bilindiği gibi Macaristan ve komşusu ülkelerde ele geçen üç adet “Avar tipi çifte kaval”dır⁶⁶.

Türkler’in meşhur sürek avlarının sonunda yaptıkları bir de dinî törenleri vardı. Bu dinî törenlerde Türkler “gök”e (Gök-Tengri) at kurbanları sunuyorlar ve şarkılar söylüyorlardı. Çin kaynakları, bu şarkıların “kurt ulumalarını” andırdığını yazar. Tabii bunda, Çinlilere göre, ileride de anlatacağımız gibi Türkler’in atasının kurt olduğu düşüncesinin hakim olması mümkündür. Bu şarkıların

⁶¹ Ögel, aynı eser, s. 42.

⁶² Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, M.E.B. Yay., İstanbul 1976, s. 77-78.

⁶³ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 143.

⁶⁴ DLT, I, s. 19, 365; ayrıca bkz: Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1968.

⁶⁵ Caferoğlu, “Cihan Edebiyatında Türk Kopuzu”, *Ülkü*, sayı: 45, s. 209-215.

⁶⁶ A. Kolautz-H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines Völkervanderungszeitlichen Nomadenvolkes; Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, I-II, Klagenfurt, 1970.; Kafesoğlu, gös yer, naklen.

daha ziyade, “uzun hava” veya “maya” tipinde şarkılar olması tahmin edilebilir. Çinlilerin bugünkü şarkılarıyla bile kıyaslandığında, eski Türklerin okuduğu bu şarkıların onlarda bıraktığı tesiri tahmin etmek zor olmasa gerektir⁶⁷.

⁶⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK. Yay., Ankara 1989, s. 17.

BÖLÜM 4

ESKİ TÜRK YAZITLARI

Eski Türk Yazıtları denildiğinde ilk akla gelenler, Orhun Kitabeleri olarak da bilinen Yenisey Yazıtları olmakla beraber, tarihte Türkler'e ait olduğu kesinlik kazanan pek çok yazıt vardır. Biz bunlardan öncelikle, Türk Milleti'ne hesap veren ve hesap soran ifadelerin yer aldığı Kül Tegin, Bilge Kagan ve Tonyukuk Kitâbeleri'nden bahsedeceğiz. Ama, tarihte bilinen belli başlı Türk Yazıtları'nın bazılarının adını da burada belirtmeden geçemeyeceğiz.

4.1. İHE HÜŞÖTÜ YAZITI:

Orta Moğolistan'da İhe Hüşötü denilen yerde Kolwicz tarafından bulunan bu yazıt, Samoilovitch tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir.

Bu yazıt, Küli Çur adlı bir Türk Beyi'nin adına dikilmiştir. Aynı ad Kül Çur ve Külüg Çur biçiminde de kaydedilmektedir. Bu yazıtın sahibi olduğu iddia edilen kişinin ise, 716 yılında Tarduşlar'ın başında bulunan Kül Çur olduğu kabul edilmektedir.

Yazıtın batı tarafında 12, doğu tarafında 13, kuzey tarafında da 4 satırı vardır.

4.2. SUCİ YAZITI:

Kuzey Moğolistan'da, Ar-Ashatu Dağı, Dolon Huduk civarında bulunan bu yazıt 11 satırdan ibarettir. Yazıtın üzerinde aşağıdan yukarı doğru olmak üzere dokuz satır vardır. On ve onbirinci satırlar ise en aşağıda ve düz olmayan bir satır üzerinde yere yakın olarak bulunmaktadır. Yazıtın başında ise bir damga bulunmaktadır.

Bu yazıt, 1900 yılında G.J. Ramstedt tarafından bulunmuştur. Sakari Palsi ile yazıtı tekrar inceleyen Ramstedt bu yazıtı 1909'da yayınlamıştır.

4.3. ŞİNE-USU YAZITI:

Kuzey Moğolistan'da Mogoitu Irmağı, Şine-Usu Gölü ve Örgötu Dağı havalisinde Finliler'in bir sefer heyeti tarafından bulunmuştur. Bu heyette bulunan Ramstedt ve Sakari Palsi, yerlilerin ağzından kaçırdıkları bir söz üzerine burarlarda bir yazıtın var olduğunu anlayarak aramaya başlamışlar ve yukarıda belirttiğimiz yerde yazıtı bulmuşlardır. Yazıt, Ramstedt tarafından 1818'de yayınlanmıştır. Yazıtın VIII. asra ait olduğu tahmin edilmektedir. Yazıtta adı geçen kişiye ithafen, Moyen-Çor Yazıtı da denilir.

Bunların dışında Kemçik-Çirgak, Elegeş, Ak-yüs, Tuba, Taşeba, Oya, Kara-Yüs, Ulu-Kem Karasu, Kulanşay Yazıtı, gibi pek çok Türk Yazıtı vardır.

4.4. ORHUN YAZITLARI (=KİTABELERİ):

“Türk Milleti için gece uyumadım,
gündüz oturmadım;
ölesiye, bitesiyе çalıştım.
Aç milleti tok, az milleti çok,
yoksul milleti bay kıldım....”

Bilge Kagan

Orhun Yazıtları’na geçmeden önce bu yazıtları bizlere bırakan ve tarihte Türk adını bir “millet” adı olarak ilk defa kullanan⁶⁸ Gök-Türkler’in tarihinde kısa bir gezinti yapmakta yarar vardır.

Göktürkler tarihte “Türk” adıyla kurulan ilk devlettir. Orta Asya’nın büyük bir kısmında egemenlik sürmüşlerdir. Avarlar’ın egemenliğinde yaşayan Göktürkler, Bumin Han idaresinde 552’de Avar egemenliğine son verip devletlerini kurmuşlardır. Merkezleri Ötüken’dir. Avarlar ise Orta Avrupa’ya göç ederek yeniden devletlerini kurdular.

Bumin Han, devleti kurduğu yıl 553’de öldü. Bumin Han’ın kardeşi İstemi Han fetihlere devam ederken, Bumin Han’ın oğlu Mukan Kagan başa geçti (553-572). Mukan Kagan devrinde Göktürk İmparatorluğu en parlak devirlerini yaşamış, devletin sınırları Japon Denizi’nden Hazar Denizi’ne, Hindistan’dan Sibirya’ya kadar genişlemiştir.

Mukan Kagan’ın sonra Tapo başa geçti. Tapo’nun ölümüyle Göktürk birliği bozuldu. Batı ve Doğu Göktürk devletleri ortaya çıktı. Doğu Göktürk Devleti Bumin Han’ın, Batı Göktürk Devleti İstemi Han’ın oğulları ve torunları tarafından yönetildi.

Bir zaman sonra Doğu Göktürkler Çin egemenliğine girdi (630). Çin saldırılarına dayanamayan Batı Göktürk Devleti de dağıldı ama, Batı Göktürk Devleti’nin boyları Çin egemenliğine girmediler (659).

Göktürkler’in Çin egemenliğinde yaşadıkları 630-680 yılları arasındaki döneme “Esaret Dönemi” denilmektedir. Göktürkler, Kutluk (=İlteriş) Kagan⁶⁹ yö-

⁶⁸ “Türk” adı tarihte iki kez devlet adı olarak kullanılmıştır: Birincisi Göktürkler, ikincisi Türkiye Cumhuriyeti tarafından.

⁶⁹ Kutluk Kagan, İkinci Göktürk Devleti’ni kurduktan sonra, eski Türkler’de mevcut olan ve “önemli bir iş yaptıktan sonra ad alma” geleniğine uygun olarak, “İl’i derleyip toplayan” anlamına gelen “İlteriş” adını aldı.

netiminde bağımsızlıklarını kazanarak yeniden devletlerini kurmuşlardır. Bu devlete tarihte “İkinci Göktürk Devleti” (veya kurucusunun adından dolayı “Kutluk Devleti”) denilmektedir. Devletini kuran İltiş Kagan Kırgızlar’la Uygurlar’ı da egemenliği altına almıştır.

İltiş Kagan’ın 692 yılında ölümü üzerine, yerine kardeşi Kapagan Kagan geçti. Bu dönemde devletin sınırları “Birinci Göktürk Devleti” sınırlarına ulaştı. Kapagan Kagan’ın ölümü üzerine yerine İnal geçtiyse de, İltiş Kagan’ın oğulları Bilge ve Kül Tigin 716 yılında ihtilâl yaparak yönetimi ele geçirdiler. Bilge Kagan devlet başkanlığını, Kül Tigin de orduların komutanlığını⁷⁰ üstlendi. Babaları İltiş Kagan tarafından 679 yılında “aygucı” (=başbakan) olarak atanmış ve bu görevini amcaları Kapagan Kagan zamanında da sürdüren Tonyukuk⁷¹ (Boyla Baga Tarkan)’u vezirliğe getirdiler. Bu arada Çin’in kışkırtmasıyla, Kırgız, Basmil ve Uygur Türkleri’nin çıkardığı ayaklanmayı bastırdılar. Çin’i yıllık vergiye bağladılar.

Bilge ve Kül Tigin’in ölümünden sonra devlet yönetimi bozuldu. İkinci Göktürk Devleti de 745’de dağıldı ve Uygur Devleti kuruldu. İşte Orhun Kitâbeleri kısaca tarihi hakkında bilgi verdiğimiz Gök-Türkler’in bize bıraktığı şaheserlerdir.

Orhun Yazıtları’nın bulunuşu, sadece Türk âlemi için değil, insanlığın da en büyük keşiflerinden biridir. Orhun Yazıtları, Göktürk Devleti’nin büyük hükümdarı Bilge Kagan devrinden kalma dikilitaşlardır. Fakat bu dikilitaşlar, hem maddî hem manevî bakımdan Türk tarihinin en değerli abidelerindendir. Bu anıtlardaki yazılar “Türk” kelimesinin, Türk milletinin adının geçtiği ilk Türkçe metindir. Bu haliyle Türk milliyetçiliğinin ilk yazılı belgesidir. Türk edebiyatının ilk şaheseri, Türk hitâbet sanatının erişilmemiş örneğidir. Türk yazı dilinin de ilk fakat çok işlek bir örneğidir.

Orhun Yazıtları, büyük Türk tarihinin bir dönemini en gerçek, en yalın ve en uyarıcı şekilde anlatan belgelerdir. Fakat abideler yalnız Göktürkler’in bir dönemini anlatmakla kalmıyor, genel olarak Türk milletinin karakterini, töresini, yüksek kültür ve medeniyetini, askerî dehasını, yurtseverliğini de yansıtıyor. Bu abideler, Türk Kaganları’nın Türk milletine hesap vermesi, doğru yolu göstermesidir. “Türk devletinin, Türk milletinin adı sanı yok olmasın” diye yapılanları ve kendisinden sonra yapılması gerekenleri anlatmasıdır.

Orhun Yazıtları, bugünkü Moğolistan’da, Baykal Gölü’nün güneyinde, Orhun nehri vadisinde, Koşo-Saydam gölü yakınlarındadır. Abidelerin bulunduğu

⁷⁰ İltiş’in oğulları olan Bilge ve Kül Tigin babaları öldüğü sırada küçük oldukları için onların yerine amcaları Kapagan geçti. Dolayısıyla, Bilge ve Kül Tigin kardeşler amcaları öldüğünde, devletin yönetimini üstlenebilecek olgunluğa gelmişlerdi. Türk tarihinde kardeşler idaresini Birinci Göktürk Devleti’nde Bumin ve İstemi Kagan başlatmıştır. Türk tarihinde bunun diğer örnekleri İkinci Göktürk Devleti’nde Bilge ve Kül Tigin kardeşler, Büyük Selçuklu Devleti’nde Tuğrul ve Çağrı kardeşler olarak görülmektedir.

⁷¹ Tonyukuk, aralıksız olarak 46 yıl bu görevini sürdürmüştür.

yerde sadece dikilitaşlar değil, yüzlerce heykel, balbal, şehir harabeleri, taş yollar, su kanalları, koç ve kaplumbağa heykelleri, sunak taşları bulunmuştur. Bulunan heykeller arasında, Bilge Kagan'ın eşinin ve kardeşinin heykelleri de bulunmuştur.

4.4.1. ORHUN KİTABELERİNİN BULUNMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR ve ORHUN KİTABELERİNİN OKUNMASI

Orhun Yazıtları'ndan ilk olarak tarihçi Cüveynî "Tarih-i Cihângûşa" isimli eserinde söz eder. Eski Çin yıllıklarında da Türkler'in böyle abideler diktikleri yazılıydı. Fakat 18. ve 19. yüzyıllara kadar ilim dünyası bu abidelerin nerede ve ne durumda olduklarını öğrenemedi.

Rusya ile İsveç arasında 8 Temmuz 1709 tarihinde yapılan ve Rusların zaferiyle sonuçlanan Poltava Savaşı⁷²'nde, İsveçli subaylardan Strahlenberg, Ruslara esir düşerek Sibirya'ya sürüldü. 13 yıllık sürgün hayatında kuzey Rusya'yı baştan başa dolaşan Strahlenberg, Yenisey'de Türkler'e ait olduğu henüz belli olmayan bazı kitabeler buldu. Strahlenberg'in ülkesine döndükten sonra anlattıkları, bu dikilitaşlara ilgiyi arttırdı.

1889 yılında Rus tarihçi Yadrintsev, Orhun Abideleri'ni buldu, ancak yazılarını okuyamadı. 1890 yılında Heickel başkanlığında bir Fin ilim heyeti, 1891'de de bir Rus ilim heyeti abidelerin bulunduğu yere gittiler. Resimler çekerek bunları ilim dünyasına tanıttılar. Fakat yazılar halâ çözilememişti.

Danimarkalı büyük ilim adamı Türkolog Wilhelm Thomsen, 1893 yılında bu yazıları çözmeye muvaffak oldu. Thomsen, yazılarda çok geçen "Tengri", "Türk" ve "Kül Tigin" kelimelerini çözdükten sonra, yazıtların tamamını okumayı da başardı.

4.4.2. ORHUN ALFABESİ

Tarihte ilk defa Orhun Yazıtları'nda rastladığımız Göktürk Alfabesi, Orhun Alfabesi olarak da bilinir. Dolayısıyla Orhun Alfabesi deyişi de Göktürk Alfabesi deyişi de aynı şeyi ifade eder.

Göktürk yazısı, Türk yazı dilinin ilk asırlarında ve özellikle 5. ve 9. yüzyıllar arasında yaygın olarak kullanılmıştır. Orhun alfabesi 38 harflidir. Bunun 4'ü sesli, 34'ü sessiz harftir. Yazıda harfler birbirine birleştirilmez. Kelimeler de birbirinden üst üste konmuş iki nokta ile ayrılır. Yazı sağdan sola, istenirse yukarıdan aşağıya yazılır. Orhun Abideleri'nde satırlar yukarıdan aşağıya yazılmış ve sağdan sola doğru istif edilmiştir.

⁷² Bu savaşın sonucunda mağlup İsveç Kralı Demirbaş Şarl, Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş, Baltacı Mehmet Paşa'nın komutasındaki Türk Ordusu Prut'ta Rus ordusunu kuşattığı halde savaşmayarak, anlaşma imzalamayı tercih etmişti.

4.4.3. KÜL TİĞİN ABİDESİ

Bilge Kagan'ın Kagan olmasında kardeşi Kül Tigin'in büyük katkıları olmuştur. Bilge Kagan, kardeşinin bir savaş esnasında ölümüne çok üzülmüş ve onun için bir türbe yaptırarak, abide diktirtmiştir (732). Bu abidedeki yazılar, Bilge Kagan'ın sözleridir. Bilge Kagan burada kardeşi ile yaptıkları savaşları, devleti nasıl güçlendirdiklerini, kardeşinin kazandığı savaşları anlatıyor.

Kül Tigin Abidesi, kaplumbağa şeklinde oyulmuş bir kaideye oturtulmuştur. Bulunduğunda bu kaidenin yanında devrilmiş vaziyetteydi. Sonradan yerine dikilen abidenin rüzgâra dönük bazı satırlar silinmiştir.

Abidenin yüksekliği, 3,75 metredir. Kireçtaşıdan ve dört köşeli olarak yapılmıştır. Yukarısı aşağı kısma göre daha dardır. Doğu ve batı cephelerinin genişliği aşağıda 132, yukarıda 122 santimetredir. Güney ve kuzey cepheleri ise aşağıda 46, yukarıda 44 santimetredir. Üst kısım kemer şeklinde bitmekte ve yukarıda beş kenarlı olmaktadır. Doğu cephesinin üzerinde kaganın işareti bulunmaktadır.

Kül Tigin Abidesi'ndeki satırların uzunluğu 235 santimetredir. Cetvelden çıkmış gibi düzgün ve güzel harflerle yazılmıştır.

Bu abidenin çevresinde Kül Tigin türbesinin enkazı, heykel parçaları, iki tarafında heykeller ve balbal denilen işaretli, kabartmalı taşlar dizili olan 4,5 kilometre uzunluğunda bir yol bulunmuştur. Heykel parçaları arasında Kül Tigin'in başı ile karısının gövdesi ve yüzünün bir kısmı da bulunmuştur. Bu heykeller çok tahrip olmuş, yüzlerini ve boylarını tam olarak gösteren örnekler bulunamamıştır.

4.4.4. BİLGE KAGAN ABİDESİ

Kül Tigin Abidesi'nin bir kilometre uzağında ve yerleşme şekli bakımından aynıdır. Yalnız bir kaç santimetre daha uzundur.

Bilge Kagan 734 yılında ölmüş, bu anıt 735 yılında oğlu tarafından diktirilmiştir. Anıttaki yazılar da Bilge Kagan'ın ağzından yazılmıştır. Burada yine devletin nasıl büyüdüğü anlatılmakta, ayrıca Kül Tigin'in ölümünden sonraki olaylar da ilâve edilmektedir. Kül Tigin Abidesi'nde olduğu gibi bu abidede de yeğeni Yuluğ Tigin'in kitabe kayıtları da yer alır. Bu sebeple Yuluğ Tigin için Türklerin bilinen ilk yazarı da denilir.

4.4.5. TONYUKUK ABİDESİ

Kül Tigin ve Bilge Kagan Abideleri'nin biraz daha doğusunda bulunmaktadır. Devrilmemiş, dikili, dört cepheli iki taş halindedir. Birinci ve daha büyük olan taşta 35 satır vardır. İkinci taşta 27 satır bulunup, yazılar daha itinasız ve aşınma çoktur. Bu abidenin yazıları Bilge Kagan ve Kül Tigin Abideleri'ninki kadar düzgün değildir. Bu abidede de yazılar yukarıdan aşağıya doğru yazılmıştır.

Fakat, diğer ikisinin aksine, satırlar soldan sağa doğru istif edilmiştir. Süslemesi de diğer kitâbelerdeki kadar sanatkârane değildir. Tonyukuk Abidesi'nin yanında da büyük bir türbe kalıntısı, heykeller, balballar ve taşlar vardır.

Tonyukuk Abidesi'ni, İltiriş Kagan'ın isyanına iştirak eden ve o günden Bilge Kagan Devri'ne kadar devlet idaresinin başyardımcısı olarak kalan büyük Türk devlet adamı Tonyukuk, ihtiyarlık devrinde bizzat diktirmiştir. Bu abidede Tonyukuk konuşmaktadır. Bu abidenin yazarı da odur.

Eski Türk Yazıtları, bugünkü Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırları içinde, Orhon Irmağı'nın eski yatağı yakınlarında, Koşo Çaydam adlı göl civarındadır (aşağı yukarı 47° enlem ve 102° boylam). Anıtlar arasındaki uzaklık 1 km. kadardır.

Orhun Yazıtları'nın bulunmasından sonra yapılan çalışmaların en önemlilerinden biri olan ve Fransız Türkologu Louis Bazin'in, "12 Hayvanlı Eski Türk Takvimi" (Le calendrier turcs anciens et medievales, Service de Reproduction des Theses Universite de Lile III, 1974) üzerine yayınlanan eserinde Orhun Yazıtları'nın dikiliş tarihleri hakkında kesin bilgiler bulabiliyoruz. Bazin'in, aynı zamanda profesörlük tezi de olan bu eserinde yer alan tarihleri eski Türklerde Zaman Kavramı çerçevesinde, On İki Hayvanlı Türk Takvimi bahsinde verdiğimizden burada tekrar etmek gereği görmüyoruz.

BÖLÜM 5

DESTANLAR

Milletlerin, tarihi açık-seçik bilinmeyen devrelerindeki hayatlarını yakından ilgilendiren ve daha sonraki yaşayışları üzerinde de izler bırakan savaşları, zafer ve mağlubiyetleri, göçleri, kıtlık ve daha başka felâketleri ya da mutlulukları din, fazilet ve millî kahramanlık maceraları şeklinde anlatan manzum hikâyelerdir.

Destanlar, efsanevî devirlerden sonraki zamanlarda doğarlar ve pek çok mitolojik⁷³ unsurları ihtiva ederler.

Destanlar, insanın meydana getirdiği ilk sanat eserleri arasında yer alır. Ancak destanlar ferdî eserler değildir. Konularını ve o konu etrafındaki kahramanlarını, hatta kahramanların maceralarını milletin ortak hayali yaratır. Bu sebeple 200 beyitlik bir destan, yıllar sonra karşımıza 2000 beyitlik bir destan olarak çıkabilir. Destanlarda beyit sayısı eksilmez daima artar. Bu da destanların halk arasında gördüğü ilgiyle doğrudan orantılıdır. Çünkü, halk sevdiği kahramana hayalinde yaşattığı pek çok özellikleri de yakıştırır. Destanlar hem tarihî, hem de psikolojik özellikler taşırlar. Tarihi vesika olarak destanları kullanmak istiyorsak, destanlardaki ilâveleri gerçek olaylardan çok iyi bir şekilde ayırmalıyız.

Destanlar, sözlü olarak dilden dile geçer. Zaman içinde değişikliklere de uğrarlar. Bu destanlar toplanıncaya ve yazıya geçirilinceye kadar uzun bir “oluş devresi” geçirirler. Nihayet bir şair çıkıp sözlü ve parça parça olan bu halk ürünlerini toplar, bir araya getirir, özel üslûbuyla işler, ona edebî kimliğini kazandırır. Böylece bir “millî destan” doğmuş olur.

5.1. MİLLÎ DESTAN

Eski Yunanlılar (Gılgameş, Odessa, İlyada), İranlılar (Şehnâme), Hindliler (Ramayana, Mahabarata), Finliler (Kalavela), Cermenler (Niebelungen), Ruslar (İgor), Fransızlar (Chansons de Geste) gibi milletlerin tarihî kahramanlarından bahseden ve doğrudan doğruya o milletin sinelerinden fıskırmış millî destanları vardır. Bütün bu destanlar, millet tarafından oluşturulmuş, sadece kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Millî destanda başlıca şu özellikler bulunmalıdır:

⁷³ Mit: Nesilden nesile aktarılarak gelen eski zamanlara ait hikâye, özellikle bir ırkın çok eski tarihi ile ilgili inanç ve anlayışları, tabii olayların açıklama ve yorumları.

- a) Ortaya koyanı millet yani toplum olmalıdır. Destan, bir ferdin, bir sanatkarın değil milletin ortak dehasının ürünüdür. Ortaya koyucusu ortak deha olduğu gibi, değerlendirilmesi de ortak zevkin süzgecinden geçmiştir.
- b) Konusu millet hayatı olmalıdır. Bu bakımdan destan, millî kültür değerlerinin bir hazinesi, millî ve sosyal hayatın ayrıntılı bir tablosu demektir.
- c) Büyük bir kahramanlık menkıbesi olmalıdır. Millî destanlar genellikle kahramanlık duygularının çok yüksek insanî özellikler olarak işlendikleri destanlardır.
- d) Yüksek bir coşkunluk ifadesi taşınmalıdır. Bu gibi destanlarda coşkun bir hava ve yüksek perdeden söyleyiş insanı sürükleyip götürür.
- e) Eserde tabiat unsuru da ön plândadır. Bu tabiat durgun ve sakin değil, tıpkı kahramanları gibi canlı ve aktif, hayata ve olaylara, hikâyeye adeta katılan bir tabiattır.
- f) Tabiatın tamamlayıcısı olarak da hayvanlar büyük bir yer işgâl etmektedir. Öyle ki, kahramanların ağlaması, bağırması ve bir çok hareketleri hayvanlara benzetilerek bir meziyetmiş gibi aynı kelimelerde birleştirilir.
- g) İçinde hızlı bir hayat tarzı hüküm sürmektedir. Zaman zaman bir tek cümle veya deyişle zamanların aşıldığını ve yılların üzerinden uçularak geçildiği görülür.
- h) Tarihle ilgi vardır. Destan tarih değildir, ancak tarihe de tamamen kayıtsız değildir. Destan tarihten doğar ve tarihî bir olaya dayanır. Destan, tarihî olayların millet hayatında bıraktığı şüirleşmiş, sanat eseri haline gelmiş şeklidir de denilebilir. Destanların en önemli tarafı, tarihî olmalarından çok, milletin ortak vicdanından doğmuş olmalarıdır.
- i) Bir coğrafya vardır. Tarihe dayanma özelliğinin yanı sıra bir de tarihî coğrafya vardır.
- j) Uzun, büyük ve manzum eserlerdir. Fakat beyit sayısı sabit değildir. Artar, eksilmez.
- k) Bir kahraman etrafında olaylar gelişir. Bu kahraman konuşulduğu, tanındığı çevrelerin şartlarını da şahsında barındırabilen bir kahramandır. Mükemmel denilebilecek bir dil özelliğine sahiptir. Destan dili, bağlı olduğu dilin en güzel örneğini teşkil eder. Bu dil, yüzyıllarca milletin ağzında süzüle süzüle adeta atasözleri ve vecizeler dizisi haline gelmiş bir dildir. Destan, dili bakımından mukaddes kitapların dilini andırır.

Destanların oluşmasında çekirdek, gelişme ve tespit olmak üzere üç aşama vardır. Milletin ilk zamanlarında onu toptan sarsan bir tarihî olay üzerine destan çekirdeği oluşur; sonra bu çekirdek uzun zaman bir destan devri yaşayan o millet tarafından yeni olaylarla geliştirilir; son olarak da bu gelişme tamamlandıktan sonra, fakat erimeden, canlı iken yazılı devreye geçilerek bir sanatkârın onu tespit etmesi gerekir.

Destanlarda başlıca şu iki unsur yer alır:

- a) Destanlar, tarihî bir temel olaya dayanır. Bu olay tek ve derli toplu, ilgi uyandırıcı kahramanlık göstermeye müsait ve olağanüstü özelliklere sahiptir. Bir bütün olarak değil, bir takım bölümler halinde anlatılır.
- b) Olay içinde genel ilgiyi üzerinde toplayan belli başlı bir tarihî şahıs vardır. Bu şahıs, destanı yaratan ırkın kahramanlık, sadakat, merhamet, vb. gibi bütün üstün meziyetlerini şahsında toplar. Yaptığı büyük ve önemli işlerle milletin takdirini kazanır. O daima örnek insandır. Etrafındaki her şeye ve herkese hakimdir.

Destanlarda ikinci derecedeki şahıslar da önemlidir. Bunların her biri iyi veya kötü, ayrı bir davranış şeklinin (aşk, merhamet, kıskançlık, gayret, ihtiras, alçaklık, vs.) temsilcisidirler. Tanrılar, tanrıçalar, yarı tanrılar gibi, gerçek kişilerin kaderlerini tayin eden mitolojik varlıklar da destanlarda yer alır.

Destanlar, meydana geldikleri tarihte, ait oldukları milletin ortak ülküsünü belirtirler. Bu özelliklerinden dolayı, millet hayatında önemli yer tutarlar. Ayrıca milletin kendilerine güven duymalarını sağlar ve yeni nesillerde millî şuurun gelişmesinde yardımcı olurlar. Tarihî veya sosyal bir sebeple uzaklaşan millî benliği yeniden dönüşü kolaylaştırırlar.

İki türlü destan vardır:

a) Tabiî Destan; yukarıdan beri özellikleri anlatılan destanlar bu türe girerler.

b) Sun'î Destan; yeni ve yakınçağlarda cereyan etmiş herhangi bir önemli tarihi olayın, bir şair tarafından tabiî destan kaidelerine uygun olarak kaleme alınması ile meydana gelen destanlardır.

Dünyada medeniyetler kurmuş pek çok milletin, kendine has orijinal destanları vardır. Bunlardan en eskisi, M.Ö. 1800 yıllarında yazıldığı tahmin edilen “Gilgameş Destanı”dır. Eski Babilce yazılmış olan bu destan, 3000 mısradır ve Gilgameş ile arkadaşı “Engidu”nun ölmezliği arayışlarını dile getirir. Uruk şehrinde çok uzaklardaki katran ağacını aramaya giden iki arkadaş, dağların ve ormanların bekçisi “Humumba” ile karşılaşır ve savaşarak onu öldürürler.

Anadolu’ya ait bir diğer destan, Hititler devrine ait Hititçe yazılmış “Kumarbi Efsanesi”dir. Anadolu efsanelerinden bazılarını eski Yunanlılar’da da görürüz. Eski Yunanlılar’ın sözlü geleneklere dayanan destanlarını, M.Ö. 850 yıllarında “İlyada” ve “Odessa” adı altında sanatkarâne bir şekilde “Homeros” kaleme almıştır. Hintlilerin “Mahabharata” ve “Ramayana” destanlarının kahramanları da insan ve hayvan şekline girmiş tanrılardır. Hint destanlarında din ağır basar.

Batılı milletler, 10-13. yüzyıllar arasında millî şahsiyet haline gelirken, destanlar da ortaya koymuşlardır. Fransızlar’ın “Chansonse de Geste”leri, 11-12. yüzyıllar arasında ortaya çıkmıştır. Almanlar’ın “Niebelungen” ve Finlilerin

“Kalavela Destanları” 13. yüzyıla aittir. Ruslar’ın da “İgor” adlı bir prensin “Kuçak” adlı bir Hunlu ile savaşını anlatan bir destanları vardır. Firdevsî de, Türkler arasında pek meşhur olan “Şehnâme” sinde İranlılar’ın İslâmiyet öncesi kahramanlık ve mitolojilerini anlatmıştır.

5.2. TÜRK DESTANLARI

Eski Türk Destanları’nın bugün elimizde bulunan parçaları çeşitli kaynaklardan derlenmiştir. Bu kaynakların en önemlileri, eski Çin yıllıklarıdır. Arap, İran tarihi ve edebiyatına ait el yazması eserlerde, Bizans tarihleri gibi bazı kaynaklarda da Türk destan parçaları yer alır. Destanlarımızın diğer mühim bir kısmı da bizzat Türk aydın ve yazarları tarafından tarihin çeşitli devirlerinde türlü sebeplerle, çeşitli dil ve yazılarla yazılı edebiyata geçirilmiştir.

Bu destanlardan bazıları Çin, İran, hatta Türk yazmalarına, Türk milletin tarihini sanılarak alınmıştır.

Türk destanlarından çoğu, yazılı edebiyata, oluştukları tarihten çok sonra geçmiştir. Ancak destanlar, halk dilinde asırlarca yaşadıktan sonra yazıya geçirilmişlerdir. Bu zaman içinde destanlar Türklerin duygu, düşünce, görgü, hayâl ve hatıralarıyla zenginleşir. Tarihin ister istemez birbirine benzeyen nice kahramanları ve kahramanlık olayları, bu destanlarda birbiriyle kaynaşmış ve tarih içinde Türk fazilet ve kahramanlığını özetleyen birer örnek olmuştur.

Aslında, bir destanın doğduğu zamanla yazıya geçirildiği zaman arasındaki mesafe ne kadar olursa olsun, destan meydana geldiği çağın ürünüdür. Yani destanları kaleme alındığı veya dinlendiği çağlarda değil, ortaya çıktığı çağların şartlarında düşünmek zorundayız. Çünkü, destanların temel olayları doğdukları devre aittir. Aradan geçen asırlar, bu ana olayları ya halk dilinde yaşayan eski destan ve efsane miraslarıyla süsler veya az çok değiştirip zenginleştirir. Fakat destanlardaki ana olaylar daima korunur. Türk destanları genellikle Türk tarihinin ilk devirlerini hikâye eden eserlerdir.

Türk Destanları iki bölümde incelenebilir:

5.2.1. İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK DESTANLARI:

Bu destanlar, Saka, Hun, Şu, Göktürk ve Uygur devirleri ile ilgili destanlardır. Alp Er Tonga ve Şu devreleri hakkında bilgimiz yok denecek kadar az olmasına rağmen Hun, Göktürk, Uygur devreleri hakkında sağlam tarihî bilgilerimiz olduğundan, bu devrelerin destanlarını tarihî gerçekler ile karşılaştırma imkânına sahibiz.

5.2.1.1. YARATILIŞ DESTANI:

Türklerin, dünyanın yaratılışı hakkındaki duygu ve düşüncelerini, bu konudaki görüş ve inançlarını anlatan bir destandır. En doğru ve eksiksiz metni, Prof. W. Radloff tarafından tespit edilmiştir.

“Daha yer ve gök yaratılmadan evvel, her şey sudan ibaretti. Ne toprak, ne sema, ne güneş, ne de ay vardı. Bütün tanrıların en büyüğü, her mevcudun başlangıcı ve âdem oğlunun cediti “Tanrı Karahan” evvelâ kendisine benzer bir mahlûk yarattı ve ismine “kişi” dedi. “Karahana” ve “kişi” iki siyah kaz gibi rahatça su üzerinde uçuyorlardı. Fakat kişi bu mesud sükûnetten memnun değildi. O, “Karahana”dan daha yükseğe uçmak istiyordu. Bu küstahlığı sebebiyle uçmak için lâzım olan kuvveti kaybederek, derin ve sonsuz suya yuvarlandı. Tehlike içinde hemen boğulacak bir halde Tanrı Karahan’dan imdad diledi. Karahan, Kişi’ye derinlikten yükselmesini emretti. Kişi yükseldi. Bunun üzerine kişi’nin üstüne oturarak batmaktan kurtulması için denizden bir yıldız yükseltti. Kişi artık uçuşa muvaffak olamadığından, “Karahana” arzı yaratmak tasavvurunda bulundu. “Kişi”ye suyun dibine dalarak dipden toprak çıkarmasını emretti ve çıkan toprağı su yüzüne serpti. “Kişi” toprağı sudan çıkarınca onun bir kısmını kendisine gizli bir arz yapmak için ağzına sakladı. Fakat yukarı çıkınca ağzındaki toprak o kadar şişti ki, eğer “Tanrı Karahan” tükürmesini emretmeseydi, artık nefes alamayarak boğulacaktı. Karahan’ın yarattığı dünya dümdüz bir sahadan ibâretti; lâkin “Kişi”nin ağzından çıkan toprak her tarafa fırlayarak bütün arzı bataklık, tepeciklerle örttü. Bunun üzerine çok hiddetlenen “Karahana”, bu itaatsiz “Kişi”ye “Arılık” lâkabını verdi ve onu “Nur ve Ziyâ” dairesinden kovdu, ondan sonra arzda yerleşebilecek başka adamlar yarattı. Dokuz dallı bir ağacı yerden bitirerek her bir dalın altında bir adam yarattı ki, bunlar, dünyadaki dokuz insan cinsinin cedleridir.

“Arılık” arzın bu yeni sâkinlerinin o kadar güzel ve iyi olduklarını görünce, onları kendisine vermesini “Tanrı Karahan”dan istedi. “Karahana” razı olmadı, lâkin “Arılık” onları fenalığa sevk ederek zorla kendisine çekmeyi biliyordu. “Karahana” “Arılık”ın bu aldatışlarına kolayca kapılan bu ahmaklara çok kızdığından bundan böyle insanoğlu’nu kendi haline terk etmeğe karar verdi. “Arılık”ı yeniden lânetleyerek yeraltı karanlık âleminin üçüncü tabakasına kovdu, kendisi için de semânın onyedinci tabakasını bütün sâkinleriyle birlikte yarattı ve böylece semânın en yüksek tabakasını ikâmetgâh olarak seçti. Kendi başlarına kalan insanlara hâmî ve muallim olarak, büyük “May-tere”yi geri gönderdi. “Arılık” güzel semâyı görünce o da kendisi için bir semâ yaratmağa karar verdi ve bu maksatla “Karahana”ın müsâdesini aldıktan sonra, kendi teb’asını -yani aldattığı fena ruhları- orada iskân etti. Fakat bu fena ruhlar, Karahan’ın yarattığı arzdeki insanlardan çok iyi yaşıyorlardı. Bu hal “Karahana”ın canını sıktı. “Arılık”ın semâsını yıkmak için kahraman “Mandişire”yi gönderdi. O’nun kuvvetli mızrak darbeleri altında, gök inlediği zaman, “Arılık”ın semâsı parça parça yarılarak toprağa düştü, o zamana kadar düz olan arz, düşen yıkıntılar sebebiyle bozularak, büyük dağlar, derin boğazlar, balta girmez ormanlar vücûde geldi. “Karahana” “Arılık”ı arzın en derin tabakasına sürdü ki, orada ne güneş, ne ay, ne

de yıldız ziyâsı vardı. “Karahân” ona, dünyanın sonuna kadar orada oturmasını emretti.”

Görüldüğü gibi gerek bu üstûrede, gerekse bu üstûrenin muhtelif şekillerinde ara sıra, İslâmiyetin ve daha ziyâde “Budizm”in tesirlerine rastlanır. Meselâ; yukarıdaki üstûrede “Mandişire” ve “May-tere” adlarında “Budizm” tesirleri açıktır. İşte bu üstûreye göre halen “Tanrı Karahân” on yedinci kat gökte yaşamakta ve oradan kâinatı idare etmektedir.

Ondan sonra sırasıyla üç büyük ulûhiyet (Allahlık sıfatı, Tanrılık vasfı) daha vardır ki, bunlardan “Bay Ülgûn” (Bay-Ülgen) on altıncı katta Altın Dağ’da altın bir taht üzerinde oturur. Yedinci katta “Gün Ana” yâni “güneş”, altıncı katta “Ay Ata” vardır.

İşte daha bir çok tafsîlâtı olan bu kozmogoni “Geneolojik” yani “Sülâlenâme” şeklinde ve “Menkıbevî-Tarihî” bir mahiyette olan Türk Destanı’nın bir nevi başlangıcıdır.

5.2.1.2. ALP ER TONGA (AFRÂSYÂB) DESTANI:

Türk tarihinin ilk destanıdır. Kahramanı Alp Er Tonga isimli büyük bir Türk ve Turan hükümdarıdır. Alp Er Tonga, M.Ö. 7. yüzyıldaki Türk-İran Savaşları’nda ün kazanmış, İran ordularını defalarca mağlup etmiş, sonunda İran hükümdarı Keyhüsrev tarafından hile ile öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra da Saka Devleti eski büyüklüğünü kaybetmiştir.

Bu kahraman hakkında Türkler arasında söylenen destanlar, zamanımıza kadar ulaşmamış olmakla birlikte, daha sonra devlet kurmuş Türk ailelerinin Alp Er Tonga’yı en eski ataları diye tanıdıklarını gösteren tarih kayıtları vardır.

Alp Er Tonga hakkında en önemli kaynak İran Destanı “Şehnâme”dir. Alp Er Tonga’nın bu İran destanındaki adı, “Afrasyâb” dır. Bu esere göre, İran-Turan Savaşları boyunca en büyük Tûran kahramanı önce şehzâde, sonra hükümdar olarak anlatılan Afrâsyâb’dır. M.S. 11. yüzyılda Divânü Lügati’t-Türk adlı eserinde Kaşgarlı Mahmud da bu büyük Saka hükümdarını her fırsatta anar.

Yine Kaşgarlı Mahmud, Alp Er Tonga’nın ölümü hakkında söylenmiş bir “Sagu”(=Mersiye)yu da eserine almıştır. Bu “Sagu”nun Alp Er Tonga Destanı’nın son bölümüne ait bir parça olması da mümkündür. Alp Er Tonga’nın adının Afrâsyâb olduğu Kutadgu Bilig’de de kayıtlıdır.

“Tûran şehzâdesi Afrâsyâb, babasının öğüdüyle, İran üzerine yürüdü. İki ordu Dihistan’da karşılaştılar. Boyu servi gibi göğsü ve kolları arslan gibi ve fil kadar kuvvetli Afrâsyâb, İranlılar’ı yendi. İran padişahı, Afrâsyâb’ın eline düştü, esir oldu.

İran'ın ilk intikamını, o zaman İran'a bağlı, Kâbil padişahı Zâl aldı. Fakat Zâl'in zaferi Afrâsyâb elindeki İran padişahını kurtaramadı. Şah öldürüldü.

İran tahtına geçen Zev de öldükten sonra Afrâsyâb, İran'ı almak için yeni bir savaş açtı. O tarihte Zâl ihtiyar olduğundan kendi yerine oğlu Rüstem'i yolladı. İran ülkesinin yetiştirdiği en büyük kahraman Zâloğlu Rüstem, Afrâsyâb üzerine yürüdü. Teke tek veya ordu halinde vuruşmalar yapıldı. Bitmez tükenmez savaşlar oldu. Bu savaşları çok defa Rüstem, bazan Afrâsyâb kazanıyordu. Kâh Rüstem orduları Tûran'a giriyor, Çin'e kadar ilerliyor, Tûranlılar'ı nerede bulsa öldürüyorlardı. Bazan Afrâsyâb orduları ile İran'da ilerliyor, ekinleri yakıyor, kıtlık çıkarıyordu.

Bir aralık İran hükümdarı Keykâvûs, hem oğlu Siyâvuş'u hem de Rüstem'i darılttı. Siyâvuş, Afrâsyâb'a sığındı; Türk kahramanlarından Pîran'ın kızıyla evlendi ve bu izdivaçtan doğan oğluna Keyhüsrev adını koydu. Afrâsyâb, Siyâvuş'a kendi güzel kızı Ferengis'i de verdi.

Afrâsyâb uzun yıllar Tûran'da hüküm sürerken Keyhüsrev de büyüdü ve İranlılar tarafından kaçırılıp yurda padişah yapıldı. Keyhüsrev, Zâloğlu Rüstem'le işbirliği yaparak Tûran ordularını yendi. Zamanla büyük hükümdar oldu. Afrâsyâb'la defalarca savaştı. Bu savaşlar umumiyetle Afrâsyâb'ın yenilgisiyle bitti. Sonunda ordusuz ve yalnız kalan Afrâsyâb, kayalık bir dağda bir mağaraya sığınarak, uzun zaman insanlardan ayrı yaşadı. İzi keşfedilince bir suya atılıp kurtulmak istediye de Keyhüsrev'in adamları tarafından tutulup öldürüldü."

Alp Er Tonga'nın öldürülmesi üzerine söylenen "Sagu" şöyledir:

Alp Er Tonga öldimu
İssız ajun kaldımu
Ödleğ öçin aldımu
Emdi yürek yırtılır.

(Yiğit Er Tonga öldümi
Fena dünya kaldımı
Zaman öcünü aldımı
Şimdi yürek parçalanır.)

Ulşıp eren börleyü
Yırtın yaka ırlayı
Sıkıp üni yurlayı
Sığtap közi örtilür.

(Adamlar tıpkı kurt gibi uluyorlar
Seslerinin bütün kuvvetiyle haykırıp
Yakalarını yırtarak bağışıyorlar
Gözleri kapanıncaya kadar ağlıyorlar.)

Bardı közim yarukı
Aldı özüm konukı
Kanda erinç kanıkı
Emdi adın udgarur.

(Gözüm ışığı söndü
Bununla birlikte ruhum da gitti
Şimdi o nerelerdedir?
Beni o uykudan uyandırıyor.)

Ödlek yarağ közetti
Oğrı tuzak uzattı
Begler begin azıttı
Kaçsa kalı kurtulur.

(Zaman fırsat gözetti
Gizli tuzağını kurdu
Beyler beyini azıttı
Kaçsa nasıl kurtulur.)

Konglüm için örtedi
Yetmiş yaşığ kartadı
Keçmiş ödük irtedi
Tün kün keçüp irtelür.

(Gönlüm için için yandı
Olmuş yaranın başı açıldı
Geçen zaman aradı
Felek durmadan onu kovalıyor.)

5.2.1.3. ŞU DESTANI:

Menkıbelere göre “Şu”, M.Ö. 4. yüzyılda yaşamış bir Türk hükümdarıdır. O’nun hayat ve hatırası etrafında söylenen bir menkıbe, Türkler arasında M.S. 11. yüzyılda yaşamış ve bu asırda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazıya geçirilmiştir.

Şu Destanı’nda, Araplar’ın “Zülkarneyn” olarak adlandırdıkları “İskender” ile Türklerin hükümdarı olan “Şu” arasındaki mücadele dile getirilir. “Şu”, İskender’in orduları Semerkant’ı geçip de Türk yurduna doğru yöneldiğinde “Balasagun” yakınlarında “Şu Kalesi”nde oturmaktaydı. İskender ile Şu kuvvetleri arasında bir savaşın olup olmadığı konusu destanda kesinlik kazanmadığı halde, İskender ile Şu’nun daha sonra barıştıkları zikredilir.

“

Sonra, İskender, Türk Hakanı’yla barıştı. Hatta Uygurlar için şehirler yaptı ve bir zaman kaldıktan sonra geri döndü. O zaman Şu, Balasagun’a gelip şimdi Şu

ismiyle anılan şehri yaptırdı. Oraya öyle tılsım koydu ki, bugün halâ leylekler bu şehre kadar gelir fakat şehri aşıp da daha ileri gitmezler.”

5.2.1.4. OĞUZ KAGAN DESTANI:

Bu destanın esası, Türkler’in hakimiyet ve saltanatını konu alır. Oğuz Han’ın bütün Türk kavimlerini bir araya toplayarak, Türk tarihinin en büyük devletlerinden birinin kuruluşunu, Türkler’in cihan hakimiyeti duygusunu ve başka milletleri idare etmek için yaratıldığı düşüncesini dile getirir. Bugün elimizdeki parça, hiç şüphesiz çok daha geniş ve zengin bir destandan yapılmış özetten ibarettir.

Oğuz Kagan Destanı’nın M.Ö. 2. yüzyıla ait olduğu sanılmaktadır. Yazıya geçirilişi ise ancak M.S. 14. yüzyılda olmuştur. Bu aradaki zaman içinde destan, asırlarca Türk halkı arasında devam edegelmiş ve muhakkak ki bir takım değişikliklere de uğramıştır. Türkler islâmiyeti kabul ettikten sonra bu destana bazı İslâmî özellikler de girmiştir.

Oğuz Kagan Destanı, Türkler’in asıl büyük destanıdır. Biliyoruz ki, destan farklı, efsane farklı şeylerdir. Destandaki tarihî çekirdek efsânede yoktur ya da net değildir. Oğuz Kagan Destanı’nda dikkate değer en başlıca unsur, bildiğimiz Türk efsânelerinde görülen üç temel unsurun; bozkurt, geyik ve ıstık’n bir arada olmasıdır.

Oğuz Kagan Destanı 600 yıllık bir gecikmeyle yazıya geçirilmiştir. Dolayısıyla bizim elimizde 600 yıl evveline ait kayıtlar bulunmaktadır. Oğuz Kagan Destanı’nın iki varyantı vardır. Biri Uygur Lehçesiyle, diğeri de Farsça yazılmıştır. Farsça varyant, Reşîd-üd Dîn⁷⁴’in kitabındadır. Reşîd-üd Dîn bir Moğol devri aydını olduğundan Türkler’e ait olan son derecede renkli bu destanı Moğollar’a mal eder.

Oğuz Kagan Destanı, bütün bir destan hayatının ve efsane geleneğinin alt-üst olmasına sebep olmuştur. Bundan sonra bütün araştırmacılar son 35-40 yıla gelinceye kadar Reşîd-üd Dîn’in bu maledişi yüzünden Türk ve Moğol toplumlarını karıştırmış, bazan Moğol’a Türk, Türk’e de Moğol demek gafletine düşmüşlerdir.

Reşîd-üd Dîn müslüman olduğu için, kaleme aldığı Oğuz Kagan Destanı’nda ne kadar müslümanlığa aykırı görüş ve anlayışlar varsa atmış ve kendisi bambaşka görüşler uydurmuştur. Fakat değiştirdiği unsurları belirtmemiş, sanki kendi yazdıkları gerçekmiş havası vermiştir. İşte bu sebeplerle Câmî-üt Tevârih’de anlatılan Oğuz Kagan Destanı kesinlikle yeterli ve gerçek değildir.

⁷⁴ Reşîd-üd Dîn Fazlullah: 14. asırda yaşamış, Câmî-üt Tevârih isimli üç ciltlik bir "Dünya Tarihi" kaleme almış, Moğol Devleti’nde vezirlik yapmıştır. Bu aydın kişi kendisini çekemeyenlerin gayretleri sonucu 1318’de katledilmiştir.

Uygurca Oğuz Kagan Destanı da 14. yüzyılda kaleme alınmıştır. Ne Moğollar, ne de eski Türk anlayışına dair herhangi bir karışıklık yoktur. Bu nüsha manzum ve ünük (=tek, eş olmayan) tir. Bu nüsha Paris Bibliyoteque National’de muhafaza edilmektedir. Bu nüshanın baş ve son tarafı eksiktir.

Oğuz Kagan Destanı’nın Uygur lehçesiyle yazılmış nüshası üzerinde geçen asırdan itibaren çalışanlar çıkmıştır. Bunların başında W. Radloff gelir. Radloff, 1864’den sonra Orta Asya’da Türkler arasında yaşamıştır. 1890 yılında Oğuz Kagan Destanı’nı tıpkı basım olarak basmış, 1891 yılında bunun Almanca tercümesini yapmıştır. Bu olay Türkoloji âleminde büyük olay uyandırdı. Rıza Nur konuyu ele aldı ve İskenderiye’de kurduğu bir Türkoloji Dergisi’nde destanı Fransızca olarak neşretti (1928). 1930 yılında da P. Pelliot, Rıza Nur’un yayınına 1930 yılında bir dergide cevap vererek, Rıza Nur’un kullandığı bazı kelimelerin yanlışlığını ortaya çıkardı.

Aynı konuda Almanlar’ın çalışması Alman Türkolog Bang ile başlar. Bang tarafından “Oğuznâme” 1935’de Almanca olarak yayınlandı. Atatürk’ün girişimleriyle aynı yıl Türkiye’ye getirilen Bang, 33 yaşında iken İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’ne profesör olarak tayin edildi. Bundan bir sene sonra da Almanca yayının Türkçe çevirisi yapıldı.

Oğuz Kagan Destanı için, Ebûl Gazî Bahadır Hân’ın Şecere-i Türk ve Şecere-i Terâkîme adlı eserleri de büyük ölçüde kaynak durumundadır. Bu eserler hazırlanırken Reşîd-üd Dîn’in eserinden de yararlanılmış, ancak halk arasında dolaşan rivâyetler de eserde aktarılmıştır. Şecere-i Terakime incelendiğinde de görülebileceği gibi, Oğuz Kagan’ın babası Moğol Hakanı olarak gösterilmekle birlikte, Oğuz Kagan’ın doğumu ile ilgili kısımda, bu destanın İslâmî varyantı kullanılmaktadır. Halbuki Moğol ve İslâm kavramlarının destanlarda bile olsa bir araya gelmesi mümkün değildir.

Yazıcızâde Mehmed Bey’in Selçuknâme’sinde de Oğuz Kagan Destanı geçer. Burada da esas alınan Reşîd-üd Dîn’in eseridir.

5.2.1.4.1. OĞUZ KAGAN DESTANI’NIN MUHTEVİYATI:

Ay Kagan’ın bir oğlu olur. 40 günden sonra büyüyen bu çocuk (Oğuz Han) destanın kahramanıdır. Büyüyüp delikanlı olan Oğuz Han bir gün Tanrıya dua ederken, gökten mavi bir ışık düşer. Bu mavi ışığın içinde çok güzel bir kız vardır. Oğuz Han bu kızla evlenir ve ondan Gün, Ay, Yıldız adlı üç oğlu olur. Oğuz Han daha sonra bir gölün ortasındaki bir ağaç kovuğunda yaratılan ikinci bir kızla evlenir. Bu kızıdan da Gök, Dağ, Deniz adında üç oğlu olur. Bundan sonra Oğuz Han bir ziyafetten sonra dört bir yana elçi ve ferman yollayarak, bütün kavimleri kendi bayrağı altına çağırır. O zamanların iki büyük hakiminden Çin Kaganı, Oğuz’un emirlerini dinler, fakat Urum Kaganı, Oğuz’a tâbi olmaz. Oğuz, Urum üzerine yürür. Ordusu ile Buzdağı eteklerinde çadır kurar.

Burada, Oğuz Han'ın çadırına giren bir ışığın içinden gök tüylü, gök yeleli bir kurt çıkar. Bu kurt Oğuz'a önder olacağını bildirir. Oğuz, İtil Müren, kıyısında Urum Kaganı'nı yener. Kendisine bağlılığını ifade eden Uruz Beyi'nin oğluna "Saklap" (İslav); kaybettiği atını karlı dağdan getiren beye "Karluk"; Çürçet Kaganı yendikten sonra ganimetleri taşımak üzere kağı yapan becerikli kişiye "Kağaluğ" adını verir.

Daha bir çok yerlere gider. Kurt'un klavuzluğuyla Sindu (Hint), Şağam (Şam) gibi illeri ülkesine katar. Yaşlanır ve yurduna döner. Veziri Uluğ Türk'ün gördüğü bir rüya üzerine, büyük oğullarını doğuya, küçük oğullarını batıya gönderir. Büyük oğulları dönüşlerinde bir altın yay, küçük oğulları da üç gümüş ok getirirler. Oğuz Kagan kurultay toplayarak ülkesini bunlar (Bozoklar-Üçoklar) arasında bölüştürür. (bak. Oğuz Boyları'nı gösteren tablo.)

5.2.1.4.2. OĞUZ KAGAN ADINDA BİR TÜRK HÜKÜMDARI VAR MIDIR?

Oğuz Han'ın etrafında böyle bir destanın oluşması, araştırmacıları şüphelendirmiştir. Oğuz Han gerçekten var mıdır? Yoksa sadece bir destan kahramanı mıdır? Bu sorular araştırmacılar tarafından sürekli sorula gelmiştir. Gerçekte Oğuz adında bir hakan, fatih vardır. Yaşadığı zamana gelince; Türkler'in ne zaman Mezopotamya'ya, Bizans'a ve Mısır'a seferler yaptıkları bellidir. Ve bu mantık yoluyla Oğuz Han'ın yaşadığı ortaya konmaya çalışılmaktadır. Fakat, bu yönlerde fütühat yapan bir çok Türk kumandanı vardır ve aşağı yukarı 130 seneden beri bu kumandanlardan hangisinin Oğuz Han olduğu tartışılmaktadır.

1850 yılında Çin kaynaklarını Rusça'ya tercüme eden Biçurin adındaki ilim adamı, Çin kaynaklarındaki Türk kahramanlarını ele alırken, Oğuz Han'ın, Büyük Hun Hükümdarı Mo-Tun olduğu kararına varır. O zamanlar, yani 1850 yıllarında Göktürk Kitabeleri henüz okunamamıştır. Bu yalnız Çin kaynaklarına dayanılarak verilen bir hükümdür. Mo-tun da gerçekten çok büyük bir hükümdardır ama, Oğuz Han mıdır? Burada kesinlik yoktur.

Câmiü't-tevârih'teki Oğuz Han Destanı'nda Oğuz Han'ın babası Karahan'ın av esnasında öldüğü görülür. Çin kaynaklarında avda öldüğü söylenen Tuman, Mo-tun'un babasıdır. Biçurin buradan yola çıkarak, olayın aynı olay olduğunu belirtir ve Oğuz Han=Mo-tun teorisini ortaya atar. Ondan sonra gelenler bu tezin doğruluğunda birleşirler.

Oysa Câmiü't-tevârih'deki destan Türk unsurlarından uzaktır. Reşid-üd Din, kendi tarih malzemesini genişletmek için Çin kaynağından yararlanmış, Mo-tun veya Mete isimleri islâmî olmadığı için almamış ve bunları kendi kültürü (islâm kültürü) içinde eritmeye çalışmıştır. Reşid-üd Din'in yaptığı bu iş de Oğuz Han ile Mo-tun'un aynı kişi olduğu yanlışını ortaya çıkarmıştır.

Biçurin'den sonra konuya eğilenlerden bir olan Radloff da, Oğuz Han'ın Motun olduğu tezini kabul etmez ama, o da daha çok kafaları karıştıran bir ismi ortaya atar: Oğuz Han, Böğü Han'dır.

Rus Türkologlar'dan ve büyük orientalist Barthold ise, Oğuz Han'ın, Moğol Hanı Cengiz Han olabileceğini söyler.

Rahmetli hocam, Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu'na göre ise, Oğuz Han diye bir şahsiyet yoktur. Destan, herhangi bir kahramanın hayatını özetleyen bir eser değil, bir kültür bütünüdür. Oğuz Han Destanı'nın her satırı, Türk Kültürü'nün bir doruğuna ışık tutan açıklamadır.

OĞUZLAR			
BOZOKLAR	OĞUZ KAGAN'IN OĞULLARI		ÜÇOKLAR
KAYI BAYAT ALKA-EVLİ KARA-EVLİ	GÖK HAN	GÜN HAN	BAYINDIR BEÇENE* ÇAVULDUR ÇEPNİ
YAZIR DÖGER DODURGA YAPARLU	AY HAN	DAĞ HAN	SALUR EYMÜR ALAYUNDLU YÜREGİR
AVŞAR* KIZIK BEG-DİLİ KARGIN	YILDIZ HAN	DENİZ HAN	İĞDİR BÜĞDÜZ YIVA*** KINIK

REŞİD'ÜD-DİN'E GÖRE OĞUZ BOYLARI

- * Kaşgarlı'da "Afşar" şeklinde geçer.
- ** Kaşgarlı'da "Beçenek" şeklinde geçer.
- *** Kaşgarlı'da "İva" şeklinde geçer.

5.2.1.5. BOZKURT DESTANI:

Bu destan eski Çin kaynaklarında rivâyetler halinde yer alır. Aynı kaynaklarda bu rivâyetleri destekler veya bütünler mahiyette başka bilgiler de vardır. Destanın esas, yok olmak felâketine uğrayan Göktürk soyunun yeniden toparlanıp çoğalmasında bir Bozkurt'un oynadığı roldür.

Birbirine konu itibariyle çok benzeyen üç destanın konusu kısaca şöyledir:

“Göktürkler, eski Hunlar'ın soylarından gelirler ve onların bir koludurlar. Kendileri ise, A-şi-na adlı bir aileden türemişlerdir. Sonradan çoğalarak, ayrı oynamaklar halinde yaşamağa başladılar.

Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket tarafından mağlup edildiler. Mağlupiyetten sonra Göktürkler, bu memleket tarafından soyca öldürüldüler.

Tamamen öldürülen Göktürkler içinde, yalnızca on yaşında bir çocuk kalmıştı. Lin memleketinin askerleri, çocuğun çok küçük olduğunu görünce, ona acımışlar ve onu öldürmemişlerdi. Yalnızca çocuğun ayaklarını kesmişler ve bir bataklık içindeki otlar arasında bırakarak gitmişlerdi.

Bu sırada çocuğun etrafında bir dişi kurt peyda oldu ve ona et vererek çocuğu besledi. Çocuk bu şekilde büyüdüktan sonra da, dişi kurtla karı-koca hayatı yaşamağa başladı. Kurt da çocuktan bu yolla gebe kaldı.

Göktürkler'i mağlup eden ve hepsini kılıçtan geçiren Lin memleketinin kralı, bu çocuğun halâ yaşadığını duydu ve onun da öldürülmesi için askerlerini gönderdi. Çocuğu öldürmek için gelen askerler, kurtla çocuğu yan yana gördüler. Askerler kurdu öldürmek istediler. Fakat, kurt onları görünce hemen kaçtı ve Kao-ch-'ang (Turfan) memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Ova, baştan başa ot ve çayırlarla kaplı idi. Çevresi de bir kaç yüz milden fazla değildi. Dört yanı çok dik dağlarla çevrili idi. Kurt, kaçarak bu mağaranın içine girdi ve orada on tane çocuk doğurdu.

Zamanla bu on çocuk büyüdüler ve dışarıdan kızlar getirerek, onlarla evlendiler. Bu suretle evlendikleri kızlar gebe kaldı ve bunların her birinden de bir soy türedi. İşte Göktürk Devleti'nin kurucularının geldikleri A-şi-na ailesi de bu On-Boy'dan biridir.

Onların oğulları ve torunları çoğaldılar ve yavaş yavaş yüz aile haline geldiler. Bir kaç nesil geçtikten sonra, hep birlikte mağaradan çıktılar. Juan-juan (Moğol kökenli bir topluluk) devletine tabi oldular. Altay (Chin-shan) eteklerinde yerleştiler. Bundan sonra da Juan-juan devletinin demircileri oldular.”

Bir başka “kurttan türeme” efsanesi de şöyledir:

Türk Kaganının çok akıllı iki kızı vardır. (Bazı kaynaklara göre üç.) Bu kızlar o kadar akıllı ve iyilermiş ki; kagan bu kızların bir insanla değil de ancak bir tanrıyla evlenebileceğini düşünmektedir. Bu düşüncedeki kagan, kızlarını götürmüş ve bir tepenin üzerine koyar. Burada kızları evlenmek için Tanrıyı beklemeye başlarlar. Aradan epeyce zaman geçtiği halde, ne Tanrı gelir ne de kızlarla evlenir. Kızlar böyle beklerken tepenin etrafında ihtiyar ve erkek bir kurt peyda olur. Kurt tepenin etrafında dolanıp durur ve bir yere de gitmez. Küçük kız, bu kurdun Tanrı olduğunu düşünür ve ablasının ısrarlarına rağmen gider ve kurtla evlenir. Türkler de bu kızla evlenen kurttan tüerler.

Görüldüğü gibi, daha önce anlattığımız efsanede kurt dişiydi. Burada ise erkektir. Diğer Göktürk efsanelerinde de kurt dişidir. Öte yandan Türkler “kurt” tabirini, küçük kurtçuklar için kullanırlardı. (Fındık kurdu, elma kurdu gibi.) Türkler, Çinliler’in dile getirdiği anlamdaki vahşi hayvan olan kurta “böri” derlerdi. Çinliler’in buna rağmen neden Türkler’i “kurt”tan türetmeye çalıştığı üzerinde düşünülmeye değer.

5.2.1.6. ERGENEKON DESTANI:

Bozkurt Destanı’nın daha zengin bir şeklidir. Destana göre Ergenekon, Türkler’in yüzyıllarca çift sürerek, avlanarak, maden işleyerek yaşayıp çoğaldıkları, etrafı aşılma dağlarla çevrili, kutsal bir toprağın adıdır. Ergenekon, Moğolca’da “geçilmesi güç dağ” anlamına gelmektedir.

Bu destanı ilk olarak 13. yüzyıl Moğol tarihçisi Reşîd-üd Din “Câmiü’t-tevârih” adlı Farsça eserine almıştır. Yazar, destanı halk arasındaki rivâyetlerden topladığını söyler. Bu destanı, 17. yüzyılda Ebu’l-Gazi Bahadır Han’ın “Şecere-i Türk” eserinde Türkçe’ye çevirdiğini görüyoruz.

Ergenekon’dan çıkış günü bir rivâyete göre, 21 Mart günüdür. Bugün, aynı zamanda güneşin balık burcundan, koç burcuna geçtiği ve gündüz ile gecenin eşit olduğu gündür. İşte bu gün “Nevrûz Bayramı” olarak kutlanan gündür. Türkler, demirden bir dağı eriterek Ergenekon’dan çıkışlarının anısına, örs üzerinde kızgın demir döğerek bu günü kutlamaktaydılar. Bugün de demirci için örs kutsalıdır. Örsün üzerine oturulmaz, basılmaz.

Ergenekon Destanı’nda, Bozkurt Destanı’na ilâve olarak, nüfus artışı yüzünden Ergenekon adını verdikleri yurtlarına sığamayan ve buradan çıkış yolu arayan Türkler’in yakında bulunan bir demir dağı eriterek Ergenekon’dan çıkmaları ve Ergenekon’dan çıkışlarından sonra ne yana gideceğini bilemeyen Türkler’e bir Bozkurt’un yol göstermesi temaları yer alır.

Türkler’de kutsal dağ ve kutsal mağara anlayışı hakimdi. Ergenekon da büyük bir mağaradan başka bir yer değildir. Çin kaynaklarından Hunlar’a ait bir kut-

sal mağara olduğunu, Türk Kaganı bu kutsal mağarayı ziyaret ediyor ve önünde yapılan dinî töreni bizzat idare ediyordu.

Bir başka destan kahramanı Basat, Türk halkının büyük düşmanı Tepegöz'ü bir dağın tepesinde yaşadığı mağarasında öldürür ve bu zaferini, dağın başında büyük bir ateş yakarak halkına duyurur. Kürtlerin kahraman olarak kabul ettiği Demirci Kawa'nın da Kürt halkının büyük düşmanı Dohak (veya Dohuk)'ı bir dağın tepesinde ve Dohak'ın yaşadığı mağarada öldürdüğünü ve onun da bu haberi dağda ateş yakarak duyurduğunu biliyoruz. Buradaki benzerlik de çok dikkat çekicidir.

5.2.1.7. DOKUZ OĞUZ-ON UYGUR DESTANI:

Türkler'in İslâmiyeti kabulünden önceki son Türk imparatorluğu Uygur Devleti'dir. M.Ö. 8. yüzyıla kadar Oğuz boylarıyla birlikte Moğolistan'ın kuzeyinde yaşayan On Uygurlar, 8. asır ortalarında yine Dokuz Oğuzlar'la birlikte Göktürkler'in Türk illerindeki yaygın hakimiyetlerine son vererek, Uygur Devleti'ni kurdular. Yeni devlet kısa zamanda geniş ülkelere yayıldı. Kültür, sanat ve medeniyet bakımından Orta Asya Tarihi en parlak devrini yaşadı.

840 yılında Uygur ilinde büyük bir kıtlık oldu. Ahali isyan etti. Özellikle Kırgız isyanının sertliği yüzünden perişan olan Uygurlar, ikiye bölündüler. Bir kısmı Çin hakimiyetini kabul ederek Kansu çevresinde kaldılar.

Diğer ve daha büyük bir kısım Uygurlar, güney-batıya doğru göçtüler. Doğu Tiyanşan'da Beş-Balıg ve Koçu şehirlerine yerleştiler. Esasen kendilerine bağlı bu ülkede yeni şehirler kurdular. Burada yüz yıl kadar, medenî bir ömür sürdükten sonra, hakimiyetlerini 940 yıllarında müslüman bir Türk devleti olan Karahanlı ailesine bıraktılar.

Bugün elimizde bulunan Uygur Destanları tarihteki maceralarıyla birlikte, kendi türeyişlerine dair inançlarını da birlikte verirler. Tanrı soyundan gelen Uygurlar'ın yurdu fena idare eden hakanlar yüzünden uğradıkları sarsıntıları nakleder.

Bu destanlar, yurttaki millî birliği sağlayan tılsımlar bozulunca nasıl ızdırap çektiklerini, nihayet kendilerine yiyecek vermeyen bu yurdu bırakarak nasıl batıya doğru göç ettiklerini bize anlatır. Böylelikle Uygur Destanı, biri Türeyiş Efsanesi öteki de Göç Destanı denilen iki bölümde toplanır.

Şimdi, tarihçi Cüveynî'(Alâaddin Atâ Melik Cüveynî, Moğol tarihçi olup Tarih-i Cihângüşâ adlı eseri vardır. Bu eser, 1912,1915 ve 1937 yıllarında üç cilt olarak yayınlanmıştır.) den Göç Destanı'nı özetlemeye çalışalım:

“Uygurlar'ın kutsal belledikleri bir kaya parçaları vardır. Uygurlar gayet huzurlu ve refah içinde yaşamaktadırlar ve bunu sağlayan da Karakurum Bölgesi'nin güneyine düşen sıradağlar üzerinde doruk olan bir kaya parçasıdır.

Günün birinde bir Uygur prensi, Çinli prensesle evlenmek ister. Bu siyâsî bir birleşmedir. Fakat Çinliler, Türk geleneklerini ve bu kutlu kayaya olan inançlarını çok iyi bilmektedirler. Çinli prenses karşılığında Kutlu Kaya'yı isterler. Uygurlar da bunu kabul ederler. Çinliler, Kutlu Kaya'yı parçalayarak ülkelerine taşırlar. Bu parçalardan her biri nereye götürülse orada bolluk ve refah başlar.

Kutsal Kaya'larından mahrum kalan Uygurlar'da ise kıtlık ve kuraklık başlamıştır. Bu esnada kayanın gitmesine sebep olan hakan da ölmüştür ve yerine kim seçilirse o da ölmektedir.

Bütün bunlar üzerine sesini duyurabilen her mahlûk "göç" diye bağırır. Devleti idare edenler de göçetmeyi düşünürler ama, gidecekleri yeri kestiremezler. İşte bu sırada bir kurt ortaya çıkar ve yol gösterici olur. Bu kurt, Uygurlar'ı sulak, yeşil, huzurlu bir yere getirir. Burada yurt kurarlar ve Kutlu Kaya'yı ellerinden çıkaran hakanlarına lânet ederler."

5.2.2. İSLÂMÎ TÜRK DESTANLARI:

İslâm medeniyetinin Türkler arasında benimsenerek yayılışı, duygu, düşünce ve geleneklerde bir değişiklik meydana getirmemiş, ancak ele alınan konuları islâmîleştirmiştir.

İslâmiyet'in kabulünden sonra Türk Destanları Millî-İslâmî destanlardır. Türkler, Oğuz Destanı gibi en tanınmış eski destanları İslâmden sonra, İslâm kültürü ve islâm ideolojisiyle birleştirerek bu destana geniş ölçüde İslâmî bir rûh vermişlerdir.

Türkler, bir taraftan, eski millî destanlarına İslâm ruhu katarken öte yandan, yeni dinin kabulü ve yayılışı olaylarının doğurduğu savaşlar ve türlü karışıklıklar dolayısıyla da yeni ve İslâmî destanlar söylemişlerdir.

Divânü Lûgati't-Türk'de Türk kavimleri arasındaki ilk din savaşlarının üzerine söylenmiş destanlardan parçalar vardır. Ayrıca İslâmî devrede oluşmuş daha çok dinî kahramanlık hikâyeleri şeklinde uzun destanlara da rastlıyoruz. Bunlardan en önemlileri, Manas Destanı, Battal Gazi Destanı, Danişmendnâme, Dede Korkut Hikâyeleri ve Köroğlu Destanı olarak gösterilebilir.

5.2.2.1. MANAS DESTANI:

Kırgız Türkleri arasında büyük bir kahramanlık hikâyesi olarak zamanımıza kadar yaşayan Manas Destanı, 11.-12. yüzyıllarda Türkistan'da Yedisu çevresinde doğmaya başlamış, bu İslâmî destan yüzyıllar boyunca bütün Orta Asya Türkleri arasında ortak destan olarak yaşamış, işlenmiş ve gelişmiştir.

Destan, İslâmiyet'in kabulü, yayılması ve bu yayılma uğruna yapılan gazâlar etrafında söylenmekle beraber, eski Türk destanlarından izler de taşımaktadır. Bu destan zaman içinde bazı değişikliklere uğramış, en yakın zamanlarda bile

bünyesine yeni kısımlar ilâve edilmek suretiyle değişik destan metinleri ortaya çıkmıştır.

Manas Destanı'nın esasını Müslüman Türkler'le, Müslüman olmayan Türkler arasındaki savaşlar meydana getirir. Manas'ın destandaki tarihî şahsiyeti, daha çok Karahanlılar ordusunda bir kumandan gibi görünmektedir.

Bu destanı söyleyen saz şairlerine (Akın, Bahşı veya Baksı) göre, Er Manas savaşta kimseye yenilmeyen bir dünya kahramanıdır. O hemen hemen bütün milletlerle savaşmış; Çinliler'i, Sartlar'ı, İranlılar'ı yenmiştir. Manas'a ok işlemez. O'nun elbisesi ak zırhdır ve destanda ak zırha ok geçmiyor mısraı tekrarlanır.

Manas Destanı, "Manascı" denilen meddahlar tarafından asırlarca halk arasında yaşatılmış ve yakın zamanlarda yazıya geçirilmiştir.

Türk Destanları'nın en uzununu olma özelliğini de taşıyan Manas Destanı şu bölümlerden meydana gelir: Manas'ın Doğuşu, Almambet'in müslüman olarak önce Gökçe'ye sonra Manas'a sığınması, Manas'ın Almambet'in eski arkadaşı Er Gökçe ile savaşması, Manas'ın evlenmesi, Manas'ın en sadık ve vefâlı olan arkadaşı Kanıkey'in bir sözünü dinlemeyerek hata yapması ve ölmesi, Ancak bir üstün insan oluşu dolayısıyla yeniden dirilmesi, Oğlu Semetey'in doğması, Manas ebediyete göçtükten sonra oğlu Semetey ile torunu Seytek'in maceraları.

5.2.2.2. BATTALNÂME:

Halk arasında "Battal Gazi Destanı" diye de anılan hikâyenin kahramanı "Battal Gazi" dir. Bu kişinin kahramanlıkları etrafında meydana gelen menkabeler ilk defa Arapça "Zelhimme" adlı kitapta toplanır. Kitabın ilk bölümünde Seyyid Battal Gazi'nin kahramanlıkları, 8. yüzyılda Bizanslılar'la yaptığı savaşlar ve İstanbul'u kuşatan Emevî kumandanı Mesleme'nin silâh arkadaşı Sahsâh'ın başından geçen olaylar anlatılır. Bir destan kahramanı olması dolayısıyla, kitabın ikinci bölümünde, o devirde ve daha sonraki devirlerde cereyan eden bir çok olay da Battal Gazi'ye mâl edilir. Görüldüğü gibi destanın kahramanı Arap cengâverî olmasına rağmen, Türk halkı O'na Anadolu gazilerine uygun bir ünvan olmak üzere Battal Gazi adını verir.

12. yüzyılda Dânişmendliler Devleti'nin gazi hükümdarları da Haçlılar ve Bizanslılar'a karşı çetin mücadeleler verdikleri için, yaptıkları bu gazâlar halk arasında Emevî-Bizans ve Abbasî-Bizans savaşlarının devamı gibi gösterilmiş ve bu devirde geçen olaylar da Battal Gazi Destanı'na ilâve edilmiştir. Böylece, 12. ve 13. yüzyıllarda Dânişmendliler Devleti bünyesinde nesir halinde yazıya geçen "Battalnâme" adındaki Türkçe destan bu şekilde meydana gelir.

Yazıya ne zaman ve kimin tarafından geçirildiği bilinmeyen ve Türkçe'de çok çeşitli yazma ve basma nüshaları bulunan eser Türk halkı arasında büyük rağbet görmüş, bazı hikâyeler saz şairleri tarafından çeşitli meclislerde şifâhen (ağızdan, sözle) okunarak yayılması sağlanmıştır. Destanın esas kahramanı

Battal Gazi tipi ayrıca bazı din kitaplarına, Yeniçeri Ocağı'nda okunan destanî hikâyelere ve bazı tasavvufî şiirlere kadar da girmiştir.

Battal Gazi Destanı, daha sonra, 18. yüzyılda Dârendeli Bekaî adlı bir halk şairi tarafından manzum olarak ve 7000 beyit halinde yeniden kaleme alınmıştır.

Destanın esas hikâyesi, idealist bir İslâm cengâverinin olağanüstü olaylarla dolu macerasından ibarettir. Hikâyenin aslî kahramanı ise, İslâm dini uğrunda sadece Rumlar ve diğer kâfirlerle değil, cinler, devler, cadılar ve ifritlerle de çarpışmak zorunda kalır. Hikâyede ayrıca Battal Gazi'nin atı "Aşkar Devzâde" de önemli bir yer tutar.

Türk edebiyatı tarihinde Türkler'in İslâmiyet'i kabul ettikleri ve yerleşik medeniyete geçtikleri dönemin yazılı ürünü olması bakımından ayrı bir önemi olan destanda, önceki dönemin alp tipi yerine, bu defa İslâm uğrunda gazâ eden gazî ve velî tipi geçer.

5.2.2.3. DANIŞMENDNÂME:

Türkler'in Anadolu'yu fethini anlatan destandır. Anadolu'da Türk büyükleri için 12. yüzyılda söylenmeye başlanan İslâmî-Türk Destanları'nın 13. yüzyılda yazıya geçirilmiş bir örneğidir. Başta Battal Gazi soyundan olan Danişmend Ahmed Gazi olmak üzere Danişmendliler'in kahramanlıklarını, bunların Bizanslı, Haçlı ve Ermeniler'le olan savaşlarını anlatır. Bir bakıma Malatya'nın Arap emiri Ömer bin Übeydillahi's-Sülemî'ye ait efsanenin Türk Destanı üslûbuyla söylenmiş bir devamı gibidir.

Danişmendnâme ilk olarak Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un emriyle, yazıcılarından İbni Alâ tarafından derlendi. Aynı eser, 14. yüzyılda I. Murad'ın emriyle Tokat dizdârı Arif Ali tarafından 1361 yılında sade bir Türkçe ile, on yedi bölüm halinde, araya manzum parçalar da ilâve edilerek yeniden yazıldı. Daha sonra "Gelibolulu Âli" eseri "Mirkadü'l-Cihâd" adı ile yeniden kaleme aldı.

Danişmendnâme'de anlatılan olayların, gerçek olmasalar bile tarihî olaylara uygunluğu, eserde adı geçen kahramanların tarihî şahsiyetler oluşu ve yer adlarının Anadolu coğrafyasına ait bulunması eserin, uzun müddet bir tarih kitabı olarak benimsenmesine sebep olmuştur. Tarih bakımından pek de değerli olmayan eser Cenabî, Âli, Karamanî, Katip Çelebi, Müneccimbaşı ve Hezarfen Hüseyin Efendi gibi yazarlar tarafından kaynak eser olarak kullanıldı. Ancak eserdeki tarih yanlışları kendilerine göre düzeltildi.

Pek çok yazma nüshası olan eser üzerinde Mükrimin Halil Yınanç, Fuat Köprülü gibi âlimler çalışmalar yaptı. Destan son olarak Irene Melkof tarafından "La Geste Melik Dânişmend" adı ile 2 cilt halinde ve uzun bir inceleme ile yayınlandı.

Danişmendnâme'nin konusu kısaca şöyledir:

“Hicret'ten 360 sene sonra Battal Gazi'nin torunlarından Melik Ahmed Danişmend, Bağdat halifesinden izin alarak Tursun, Çavuldur, Kara Togan başta olmak üzere, arkadaşlarıyla Malatya'dan hareket edip Rumlar üzerine yürür. Gayesi Anadolu'yu fethetmektir. Önce Sivas'a gider. Orayı tamir ettirir. Ordusunu ikiye ayırır. Bir kısmı İstanbul, diğeri ise Karaman üzerine yürür. Kendisi de Sivas'dan Karadeniz'e kadar olan bölgeyi fethetmek üzere harekete geçer. Çorum, Niksar ve Amasya'yı alır. Canık'ı fethetmek üzere sefere çıkar. Ancak yolda kâfirler tarafından pusuya düşürülür. Çatışmada ağır yaralanır, Niksar'a döner ve orada ölür. Danişmend Gazi'nin ölümünden sonra Niksar, Amasya, Tokat ve Sivas teker teker Hristiyanlar'ın eline geçer. Danişmend'in İstanbul ve Karaman üzerine giden arkadaşlarından pek çoğu da ölmüşlerdir.

Danişmend Gazi'nin oğlu Melik Gazi, Bağdat halifesine başvurur. O da Horasan'da, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e haber gönderir, Selçuklular'ı gazâyâ davet eder. Tuğrul Bey Anadolu'nun fethine Süleyman Şah'ı memur eder. Süleyman Şah, Melik Gazi ile birlikte Anadolu'yu fetheder.”

Anadolu'nun fethini anlatan bu destanda Danişmendliler'e büyük yer ayrılır. Destan kahramanı Danişmend Ahmet Gazi tam bir İslâm gazisidir. Dedesi Battal Gazi'nin bir benzeridir. Bütün gazâlarını İslâm uğruna yapar. En büyük gayesi Hristiyanlar'ı hak dinine çağırarak ve ülkelerinin İslâm nuruyla aydınlanmasına vesile olmaktır.

Battalnâme'nin devamı gibi görünen eser, ondan daha küçük, daha az olaylı ve daha basittir. Ancak, mahallî özellikleri daha çoktur.

5.2.2.4. DEDE KORKUT DESTANI:

12., 13., 14. yüzyıllarda Oğuz Türkleri'nin Doğu Anadolu'ya gelip yerleştikleri zamanlardan kalma, Türkler arasında sözlü olarak yaşamış, işlenmiş ve yayılmış, 12 bağımsız hikâyeden meydana gelen destan mahiyetindeki eserdir. Dünyanın ünlü destanları arasında kabul edilir. Bu hikâyelerde Oğuz Türkleri'nin Gürcüler, Abazalar, Rumlar ve Ermeniler'le yaptıkları savaşlar ile yeni edinilen vatan toprakları üzerindeki çatışmalar anlatılır.

Hikâyelerin oluşumu ile yazıya geçirildiği tarih arasında uzun bir zaman vardır. Oğuz Boyları'nın, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri'nin Doğu Anadolu'ya gelip, oraları yurt edinmeleri 12.-14. yüzyıllar arasındadır. Oysa hikâyelerin dili ve anlatılan tarihî olaylardan anlaşıldığına göre bu destanlar 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarında bilinmeyen bir kişi tarafından yazıya geçirilmişlerdir.

Dede Korkut Hikâyeleri'nin elimizde Dresden ve Vatikan olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Dresden yazmasında 12, Vatikan nüshasında ise 6 hikâye vardır. Her iki kitapta da aynı olan giriş bölümünde Dede Korkut'un tanıtılması

ve Oğuz Türkleri'nin töresini yansıtan atasözleri ve çeşitli bilgiler yer alır. Giriş bölümünde ayrıca Allah'tan bahseden, Peygamber'i ve din ulularını yücelten bölümler yer alır. Bu kısımda Dede Korkut "Oğuz'un ol kişi tamam bilicisi idi. Ne derse olur idi." şeklinde kimliği ve kişiliği anlatılır.

Hikâyelerin dışındaki Dede Korkut hakkında kesin bilgimiz yoktur. Ancak Batı Göktürkler zamanında yaşamış, manevî nüfuzu yüksek bir şahsiyet olabileceği bir ihtimal olarak düşünülebilir. Dede Korkut'un 295 yıl yaşadığı, Hazreti Muhammed'e elçi olarak gönderildiği, Oğuzlar arasında İslâmiyeti yaydığı da söylentiler arasındadır. Siriderya kıyısında, Derbend yakınlarında, Cebel-i Erba-in'de ve Ahlat'ta Dede Korkut'a ait olduğu iddia edilen mezarlar vardır. Dede Korkut Kitabı'nın içinde yer alan hikâyeler şunlardır:

1. Dirse Han oğlu Boğaç Han destanı,
2. Salur kazan'ın evinin yağmalandığı destanı,
3. Kam Püre'nin oğlu Bamsı Beyrek destanı,
4. Kazan Bey oğlu Uruz Bey'in esir olduğu destanı,
5. Duha Koca oğlu Deli Dumrul destanı,
6. Kanglı koca oğlu Kan Turalı destanı,
7. Kazılık Koca oğlu Yigenek destanı,
8. Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü destanı,
9. Begil oğlu Emre'nin destanı,
10. Uşun Koca oğlu Segrek destanı,
11. Salur kazan esir olup oğlu Uruz'un çıkardığı destanı,
12. İç Oğuz'a Dış Oğuz'un âsi olup Beyreğin öldüğü destanı.

Bütün bu destanların haricinde kitabın baş tarafında "Besmele" ile başlayan bir "Mukaddime" vardır.

5.2.2.5. KÖR-OĞLU DESTANI:

Geredeli Celâli Kör-Oğlu Ali Ruşen'in şahsiyeti etrafında meydana gelen bu destan, Dede Korkut Destanları gibi, Oğuz Türkleri'nin, başka bir deyişle Batı Türkleri'nin üç ayrı ülkede yaşayan torunlarının müşterek millî destanları özelliğini kazanmıştır.

Kör-Oğlu Destanı daha 17. yüzyılda İran Türkleri arasında yayıldı ve onlar tarafından da ilgi ile karşılandı. O derecede ki, onların da millî destanları haline geldi. Destanın ortaya çıkışı hakkında çeşitli araştırmacıların değişik görüşleri vardır. Fuad Köprülü ve Zeki Velidî Togan, Göktürkler zamanında Oğuzlar'la Sasanîler arasındaki savaşların, Ziya Gökalp ise Gazneli Mahmud ile onun nedimi Ayvaz'ın başından geçen olayların Köroğlu rivâyetlerinin kaynağı olduğunu kabul ederler. Bazı yerli belgelerde Kör-Oğlu'nun Celâli Ayaklanma-ları'na katılanlar arasında bulunduğu belirtilmiştir. O'nun İranlı ya da Ermeni olduğunu ileri süren yabancı araştırmacılar da olmuştur. Prof. Dr. Faruk Sümer'in Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunduğu 1580-85 arasında yazılmış belgelerde, Kör-Oğlu'nun adının Ruşen olduğundan, Gerede ve çevresinde devlete

karşı ayaklandığından söz edilmektedir. Faruk Sümer, O'nun daha sonra Sivas-Tokat yolu üzerindeki Çamlıbel'e yerleşerek gelip geçen kervanlardan bac (haraç, vergi) aldığı görüşündedir.

Kör-Oğlu Destanı'ndaki bazı motifleri dikkate alırsak, hikâyenin aslında çok eskilere dayandığı, daha sonra uğradığı değişiklik ve eklemelerle gelişerek, 16. yüzyılda gerçekten yaşamış Ruşen adındaki Celâli'nin şahsında bir kahraman durumuna geldiği, kahramanın ölümünden sonraki 17. yüzyılda da tam bir destan olarak halk arasında dolaşmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar yayılmış olan bu destanın knusu kısaca şöyledir:

“Bolu Beyi, seyisi Yusuf'u kendisine cins atlar bulup getirmekle görevlendirir. Ama onun cins at olarak getirdiği, henüz gelişmemiş cılız bir kısırağı görünce öfkelenerek seyisin gözlerine mil çektirir. Yusuf'un oğlu Ruşen Ali bu olayın ardından yörede Kör-Oğlu namıyla anılmaya başlar. Babasının gözlerinin açılmasını sağlayacağı ileri sürülen üç köpüğü almak için Aras Irmağı'na gider. Ama köpükleri kendisi içer. Böylece yiğitlik ve şairlik gücü kazanır. Bu arada babasının da yardımlarıyla, cılız hayvanı bakıp besleyerek yağz bir at haline getirmiştir. Babası gözleri açılmadan ölünce Kör-Oğlu O'nun öcünü almaya and içer. Çamlıbel'e yerleşir ve Bolu Bey'ine karşı savaşa girişir. Deli Hoylu, Demircioğlu, Kiziroğlu Mustafa, Koca Bey, Köse Kenan, Reyhan Arap gibi ünlü yiğitleri kendine bağlar. “Kır At” diye andığı atı ve yiğitleriyle birlikte girdiği bütün mücadeleleri kazanır. Ezilen halkın gözünde bir kahraman durumuna yükselir.”

Kör-Oğlu Hikâyesi, Anadolu dışında Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Balkanlar'da da bilinir.

Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın sonlarında eski sosyal düzeninin yıkılmasına engel olamamış, devlet kudretini kaybetmiş ve Türk halkı zayıf ve yoksul düşmüştür. İşte Kör-Oğlu bu muzdarip cemiyetin destanıdır. Celâli Kör-Oğlu'nun şahsında halk Osmanlı'ya başkaldırışını dile getirmiştir. Kör-Oğlu, halkın gözünde, devletin sağlayamadığı sosyal adaleti sağlayan, zenginden bileğinin hakkıyla aldığını fakirleşen halka dağıtan bir kahramandı. Kahramandan da öte, devletin görevini üstlenmiş bir güç timsaliydi.

BÖLÜM 6

İSLAMİ DÖNEM TÜRK KÜLTÜR ve EDEBİYATI

6.1. KAŞGARLI MAHMUD ve DİVANÜ LUGAT'İT-TÜRK

6.1.1. KAŞGARLI MAHMUD:

Kaşgarlı Mahmud hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır. Eldeki bilgileri ise ancak kendi eseri olan Divânü Lûgat-it-Türk adlı eserinden edinebiliyoruz. Kaşgarlı Mahmud'un asıl adı, Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed'dir. Babası Hüseyin, Barsgan'lıdır. Babası daha sonraki yıllarda Kaşgar'a geçmiş ve Mahmud burada dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi de bilinmemektedir. Divânü Lûgat-it-Türk'ü 10 Şubat 1074 yılında bitirdiğine ve o yıllarda çok yaşlı olduğuna gör 11. yüzyıl başlarında doğduğu tahmin edilmektedir. Yine kendisinin söylediğine göre; "Türkler'in en fasih konuşanlarından ve en açık anlayanlarından ve mezhepçe en ileride bulunanlarından" idi. Karahanlı sülâlesine mensup kişilerden bazı rivâyetler nakletmesi, askerî terimlere, devlet teşkilâtı ve saray âdetlerine ait bilgiler vermesi, Karahanlı sülâlesine mensup olabileceği fikrini uyandırmaktadır.

Devrinin bütün klâsik ilimlerinin öğrenimini gören Kaşgarlı Mahmud, Arapça ve Farsça'yı mükemmel bilirdi. Türkçe kadar Arap dilinin de bütün inceliklerine vâkıftı. Arap filoloji okulunda yetişmiş olmasına rağmen, Türklüğünden ayrılmamıştır. Eserinde, Türk milletinin büyüklüğünü, kahramanlığın ilim, sanat, siyaset ve medeniyet alanındaki zenginliklerini gösterdi. Türklere ait olmayan yerleri haritasına almayı da bu duygunun bir tesiri olarak açıklanmaktadır.

Türklerin yaşadığı hemen bütün il, oba ve boylarını gezip dolaştı. Abbasî hilâfetinin Türkler'e karşı sempati beslemesi, Türklerin de İslâm kültür ve medeniyetine katılması yüzünden Mahmud, Bağdat'a gitti. Türkler'in İslâmiyeti yaymakta gösterdikleri fedakârlıklara karşılık, Araplar'da beliren Türkçe'yi öğrenme arzusuna hitap ederek, onlara Türkçe'yi öğretmek istedi. Daha önce topladığı malzemelerini değerlendirerek, Divânü Lûgat-it-Türk'ü yazdı. Türkler'le ilgili bir sözün hâdis olmasından şüphe etmekle beraber, yine bundan Türkler'in önemli bir kavim olduğu ve dillerinin gerektiği sonucuna vardı.

6.1.2. DİVANÜ LUGAT- İT-TÜRK:

Bu eser Türkçe'nin ilk dilbilgisi ve sözlük kitabıdır. Kaşgarlı Mahmud, bu eserini 1068-1072 yılları arasında yazmış ve Abbasî hâlifelerinden Muktedî bi-Emrillah'a takdim etmiştir. Yakın zamana kadar eserin sadece adı biliniyordu.

Eser, “Ali Emirî” tarafından bulundu. Bugün elde bulunan nüshasının bir eşi daha yoktur.

Eserin ilk yayını 1915-1917 yılları arasında “Kilisli Muallim Rifat” tarafından yapıldı. En son olarak da “Besim Atalay” tarafından üç cilt metin ve iki cilt de indeks olmak üzere yayınlandı (Ankara, 1939-1943).

Divânü Lûgat-it-Türk, 11. yüzyıl Türk dünyasının, kültürü, dili, edebiyatı, tarihi, sosyolojisi, folkloru, coğrafyasını eksiksiz denecek bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Araplar’a Türkçe’yi öğretmek amacıyla yazıldığı için toplanmış kelimeler, Arap sözlük sistemi üzerine dizilmiş, her kelime, içerisindeki sessiz harflerin sayısına göre vezin kalıplarına ayrılmıştır. Arap transkripsiyonuna bağlı kalınarak Türk dilinin ahengi yanında kelimelerin söylenişi de tespit edilmiştir.

Kelimeleri açıklayan örnekler, çoğunlukla Türk atasözlerinden ve halk edebiyatı parçalarından alınmıştır. Bu malzemeler arasında Türk folkloruna, inanışına, destanlara, hikmetlere, ağıtlara, tabiat tasvirlerini anlatan şiirlere yer verilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud, Türkçe olduğuna kesinlikle inanmadığı kelimeleri, lügâtine almamıştır. Ancak bütün bu dikkatine rağmen, Türkçe sanarak bazı kelimeleri eserine dahil etmiştir.

Eserine ilâve ettiği ilk Türk cihân haritası ile Kaşgarlı Mahmud, Türklerin yaşadığı sahalara ile bunların ilişkide bulunduğu milletlerin ülkelerini de tespit etmiştir. Kaşgarlı, bu eserinde, Türk dilinin mahiyetini, gramerini, ağızlarını, kelime bilgisini, yer adlarını ve terimlerini bin yıllık bir mazinin ürünü olarak, bugünlere taşımıştır.

6.2. YUSUF HAS HACİB ve KUTADGU BİLİĞ:

6.2.1. YUSUF HAS HACİB:

Yusuf Has Hacib, bugünkü Kırgızistan’da Cu Irmağı vadisindeki Balasagun’da doğmuştur. Hatta çoğu yerde adı doğduğu yer olan Balasagun’la birlikte anılır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmiyorsa da, 1018 dolaylarında doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatı hakkındaki bilgimiz azdır. Ancak iyi bir öğrenim gördüğü, Arapça ve Farsça’yı öğrendiği eserinden anlaşılmaktadır. “Kutadgu Bilig’e” doğum yeri olan Balasagun’da başladı. Ancak, eserini Kaşgar’da tamamladı. 1069’da tamamladığı eserini Hakan “Tabgaç Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan”a takdim etti. Hakan da O’nu, “Has Hacib”likle mükâfatlandırdı. Eserini tamamladığı zaman 50 yaşlarında ve hasta mizacı olan Yusuf Has Hacib’in ölüm yılı da bilinmediği gibi mezarının yeri de belli değildir.

6.2.2. KUTADGU BİLİĞ:

“Kutlu, mesut olma bilgisi, saadet veren bilgi” anlamına gelen Kutadgu Bilig, isminden de anlaşıldığı gibi insana, her iki dünyada da saadete ermek için takip edilecek yolu göstermek amacı ile yazılmıştır. Yusuf Has Hacib eserinde, ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlı olan fert, toplum ve devlet hayatının en iyi bir şekilde nasıl düzenlenebileceğini, bunun için zaruri olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin nelerden ibaret olduğunu ve bu bilgilerin nasıl elde edilip, kullanılacağını anlatır. Eser, bu yönüyle, Yusuf Has Hacib’in şair olduğu kadar, mütefekkir bir zat olduğunu da ortaya koyar. Eser, kuru bir nasihat kitabı da değildir. Yusuf Has Hacib, eseri ile insan hayatının anlamını, onun cemiyet ve devlet içindeki yer ve görevlerini tayin etmeye çalışmıştır. Bu özellik esere, o devir Türk felsefesini ortaya koyması bakımından da ayrı bir önem kazandırır. 11. yüzyılın en büyük ve en önemli eseri olan Kutadgu Bilig, sade ve sağlam türkçesi ile geniş Türk ülkelerinde zevkle okunmuş ve toplumlar üzerinde büyük bir tesir meydana getirmiştir. Eser, çeşitli ülkelerde, çeşitli isimlerle anılmaktadır.

Kutadgu Bilig’de ideal bir fert, cemiyet ve devlet düzeni anlatılırken, şair, devrin ve çevresinin gerçeklerini de göz önünde bulundurmuş, fikirlerini bu temel üzerinde geliştirmiştir. Müslümanların kardeş oldukları, onlara karşı iyi davranılması gerektiği, ancak kâfirlerin üzerine gidilmesi, onların esir edilmesi, mallarının devlet hazinesine dahil edilmesi, putlarının yıkılıp yerine mescitler yapılması ve kâfirler arasında İslâmiyeti yaymaya önem verilmesi düşüncesi, devriyle ilgili özelliklerdir.

Kutadgu Bilig’de, fertlerden ve özellikle devletin yönetimini ellerinde bulunduranlardan, gerçekleştirilmesi ve yaşanması zor, faziletli davranışlar beklendiği önemle belirtilir. Devletin ağır yükünü taşımanın kolay olmadığının önemi üzerinde durulur.

Eser, aruz vezniyle yazılmıştır. (Aruz’un, “Fe’ulün/ fe’ulün/ fe’ulün/ fe’ulün/ fe’ul” kalıbı kullanılmıştır.) 6645 beyit olan eseri 1. ile 6250. beyitleri mesnevî tarzında olup, her beyit aralarında kafiyeledir. Beyitler arasında Türk nazım geleneğinin tesiriyle, 175 tane de dörtlük serpiştirilmiştir. Eser adeta, hikâye, monolog, piyes şeklinde ele alınmış, münazara ve konuşmalar halinde tertiplenmiştir. Çeşitli maddeler ve sosyal konulardaki fikirleri kuvvetlendirmek için şair, vecize ve atasözlerine bolca yer vermiştir. Eserde, ayrıca o devrin Türk folklor özellikleri de geniş şekilde yer alır.

Kutadgu Bilig, ulaştığı yerlerde de değişik isimlerle anılmıştır. Şöyle ki:

- Çinliler: “Edebü’l Mülük” (Hükümdarın Ahlak Kuralları)
- Maçin Bilgeleri: “Ayinü’l-memleke” (Ülkenin Aynası)
- Maşrikliler: “Zinetü’l-ümera” (Yöneticilerin Hazinesi)
- İranlılar: “Şehname-i Türkî” (Türk Hükümdarının Öyküsü)
- Turanlılar: “Kutadgu Bilig” (Kutlu, mutlu olmak bilgisi)

Bazıları: “Pendname-i Mülük” (Hükümdarlara Öğüt) olarak anmaktadırlar.

Kutadgu Bilig, dört esas ve bu esasları temsil eden dört kişi üzerine kurulmuştur.

- a. Kanun ve adalet, (temsilcisi, hükümdar Kün Toğdı.)
- b. Mutluluk, (temsilcisi, vezir Ay Toldı.)
- c. Akıl ve İlim, (temsilcisi, vezirin oğlu Ögdülmiş.)
- d. Hayatın sonu, akıbet, (temsilcisi, Zâhid Odgurmuş.)

Ayrıca eserde, sembolik anlamları taşıyan bazı şahıs isimleri geçer ki, bunlar saray hizmetlilerinin adlarıdır.

Kutadgu Bilig’de üzerinde en fazla durulan konulardan biri de hayatın faniliği ve ölümdür. Eserde, maddî ve manevî hayat arasında sağlam bir denge kurma yolları üzerinde durulur. Yazar, kendisini ilk Türk-İslâm Devleti olan Karahanlı Devleti’nin ideologu olarak kabul eder ve bu devletin yükselmesi için ideal devlet teşkilâtını anlatmaya çalışır.

Bugün elimizde, Kutadgu Bilig’in Viyana (Uygur harfleri ile), Fergana ve Kahire (bu son ikisi Arap harfleriyle) olmak üzere üç nüshası vardır. Bu nüshaların üçü de tıpkı basım halinde yayınlanmıştır. Prof. Dr. Reşit Rahmetî Arat, eseri yeni harflere çevirmiş ve ilmi neşrini yapmış, ayrıca günümüz türkçesine tercüme etmiştir.

6.3. HOCA AHMED YESEVÎ ve KİTAB-I HİKMET:

6.3.1. HOCA AHMED YESEVÎ:

Adı ile anılan büyük tarîkatın kurucusu, sadece Orta-Asya Türkleri’nin değil, hemen bütün Türk Dünyası’nın, manevî hayatta, unutulmaz yol göstericisi, Allah’ın velîlerinden “Pîr-i Türkistan” ünvânı ile de anılan Ahmed Yesevî, tarihî şahsiyeti yeteri kadar bilinmeyen, fakat tesir ve nüfuzu asırlarca hissedilen, hüviyeti menkabelerle süslenmiş bir sofi ve şairdir. Hâcegân (hâce’nin çokluk hali, hocalar) grubuna mensup olduğu için Hâce Ahmed Yesevî de denir.

Hoca Ahmed Yesevî, 11. yüzyılın son çeyreğinde Batı Türkistan’da, şimdiki Çimkent şehrinin biraz doğusunda, Sayram kasabasında doğmuştur. İsficâb veya Akşehir adlarıyla bilinen şehir, o zamanlarda, İslâm kültürünün geliştiği merkezlerden biri olarak tanınmıştır. İbrahim adlı bir şeyhin oğlu olan Ahmed, henüz yedi yaşında iken babasını kaybetmiş, yetim kalan Ahmed de ablası ile birlikte Yesi şehrine gelip yerleşmiştir. Bu şehir daha sonraları Türkistan diye de adlandırılmıştır. Bu sıralarda burada Arslan Baba adında bir şeyhin temsil ettiği bir tasavvuf geleneği gücünü hissettiriyordu. Ahmed, ilk öğrenimini burada gördükten sonra, Mâverâünnehr’in büyük İslâm merkezi olan Buhara’ya gitmiştir. Karahanlılar’ın hâkimiyeti altındaki bu şehir, o sırada İslâm kültürü-

nün çok önemli bir merkezi idi. Bu şöhretli şehirde tanınmış Şeyh Yusuf Hemedânî'ye intisap etmiştir (1110). Şeyhi ile birlikte bir hayli seyahat etmiş, onun teveccühünü kazanmış ve üçüncü halifesi olmuştur. Yusuf Hemedânî (1048-1140) vefat edince ve ilk iki halife de bir süre üzerlerine aldıkları hizmeti tamamlayınca, Buhara'da şeyhinin postuna oturma sırası Ahmed'e geldi (1160). Fakat, şeyhi kendisinden Türkistan'da hizmet etmesini istediğinden tekrar Yesi'ye döndü ve burada kurduğu "Yesevîye Târikatı" müridler yetiştirip, İslâmî inancı yaymakla meşgul oldu.

Bu tarihlerde Asya'nın hemen her tarafında tarîkatler kuvvetleniyordu. Şartlar müsait olduğundan Ahmed Yesevî'nin oturduğu yere yakın bölgelerde büyük nüfuz kazandığı görülmüştür. Özellikle, İslâm dinine bütün varlıklarıyla bağlanan göçebe veya köylü Türkler onun etrafında toplanmıştı. İslâm ilimlerine ve İran edebiyatına geniş ölçüde hakimiyeti bulunmakla beraber, müridlerine dervişlik âdâbını telkîn için, onların anlayacağı dille ve seviyelerine göre hitap etmeyi tercih etti. Böylece hece veznini ve halk edebiyatını nazım şekillerini kullanıyor, oldukça basit, sade bir dille yazıyordu. (Bu yazdıklarını, diğer şiirlerden ayırdetmek için bunlara "hikmet" derler.)

Ahmed Yesevî'nin 1166 yılında ölümünden sonra, birtakım şâir ve yazar O'nun ailesine mensupluk iddiasında bulunmuştur. Yesevî'nin İbrahim adında bir oğlu olmuş fakat kendi sağlığında vefat etmiştir. Bu bakımdan Ahmed Yesevî soyundan geldiklerini söyleyenler, onun Gevher Şehnâz (veya Gevher Hoşnâs) isimli kızının çocuklarıdır. Bu kız tarafından gelenler, Osmanlı ülkesinde de yaşamışlardır.

Ahmed Yesevî'nin mezarı üzerindeki muhteşem türbe, Timur tarafından, Hoca Hüseyin Şîrâzî adlı bir mimara yaptırılmıştır. Timur'dan itibaren çeşitli Türk hükümdarları tarafından ziyaret edilen türbe, yakın yıllara kadar, Orta Asya ve Volga Türkleri'nin ve özellikle Özbek-Kazaklar'ın mukaddes bir ziyaret yeri olmuş, bozkır göçebeleri arasında şiddetle hakim bir "Yesevî Kültü" nün merkezi haline gelmiştir. Özellikle kış ortasına rastlayan bir zamanda burada toplanan onbinlerce insan bir hafta süreyle âyin yaparlar. Bu mukaddes mezar civarında gömülmek ise, Özbek-Kazaklar için en büyük idealdir.

Hoca Ahmed Yesevî, halk kitapları sayesinde de geniş bir sahaya etki eden bir ulu konumuna gelmiştir. Avşar Baba (Türbesi Niyâz-âbâd'da), Pîr Dede (Merzifon'da), Akyazılı (Karadeniz kenarında Bat-Ova sahrasında muazzam tekkesi mevcut ve menkabeleri ile ünlü), Kıdemli Sultan Baba (Filibe yolu üzerinde Adatepe'de gömülü), Geyikli Baba (Bursa'da Uludağ'ın İnegöl tarafındaki eteğinde), Abdal Mûsâ (Bektâşî geleneğinde mevcut on iki posttan on birincisi Ayakçı Şah Abdal Mûsâ Sultan postudur. Yine bunun tesiriyle Bektâşî şâirleri, Abdal Mûsâ hakkında nefesler yazmışlardır. Antalya'da gömülüdür.), Horos Dede (Unkapanı'nda gömülü) gibi halk arasında evliyâ sıfatı yakıştırılan ulular, Hoca Ahmed Yesevî'nin halifeleridir.

6.3.2. YESEVÎLİK:

“Yesevîye Tarîkatı” olarak da anılan bu tarîkat, bir Türk’ün, Türk muhitinde kurduğu ilk büyük tarîkattir. Önce Seyhun yöresinde, Taşkent yakınlarında ve Doğu Türkistan’da yerleşmiştir. Sonra da Maverâünnehr, Harezm sahalarına yayılmıştır. Anadolu’ya 13. yüzyılda giren bu tarîkat büyük tesirler yapmış Nakşîbendîye ve Bektâşîlik gibi tarîkatlerin doğmasında etkili olmuştur. Yesevî Dervişleri’nin gelenekleri 17. yüzyıla kadar izlerini Anadolu’da sürdürmüştür. “Horasan Erleri” ve “Horasan Erenleri” diye şöhret kazanan Yesevî müridleri İslâmı yaymada, Arap ordularının silâhla yaptığı işi, daha değişik şekilde ve daha tesirli bir yoldan gerçekleştirdiler.

6.3.3. DİVÂN-I HİKMET:

Özellikle tasavvufî eserleri bulunan Yesevî’nin en önemli ve kendi sahasındaki tek eseri “Divan-ı Hikmet” tir. “Hikmet” adı altında ve sâde bir halk diliyle yazılan şiirlerinden meydana gelen Divan’ı, çeşitli tarihlerde İstanbul, Taşkent ve Kazan’da bir çok defa basıldı. Zaman zaman aruz veznini de kullanan Yesevî, “Hikmet”lerinde hece veznini tercih etmiştir. Şiirlerinin konularını Allah ve Peygamber sevgisi, bazı meşhur İslâm sûfilerine ait menkabeler, dervişliğin zorluğu ve faziletleri, dünyanın fâniliği, dünya malının hor görülmesi gibi daha çok dinî motifler teşkil eder. Divan-ı Hikmet, İslâmî Türk Edebiyatı’nın, Kutadgu Bilig’den sonra gelen en eski örneğidir.

Ahmed Yesevî, Türkçe Halk Edebiyatı geleneğini sürdüren ender kişilerden biri olması bakımından da önemle hatırlanmaya değer şahsiyettir. Divan-ı Hikmet’in 15-16. yüzyıllarda toplanmış manzumelerden kurulu olduğu düşünülürse, buradaki şiirlerden hangilerinin Ahmed Yesevî’ye, hangilerinin müridlerine ait olduğu meselesi ortaya çıkar. Ahmed Yesevî hakkında yapmış olduğu çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü’ye göre, Ahmed Yesevî’nin bizzat yazdığı “hikmet” lerle, müridlerinin O’nu taklit ederek yazdıkları “hikmet” ler birbirlerine karışmıştır. “Divan-ı Hikmet” üzerinde çalışmalar yapan bir başka ilim adamımız da Prof.Dr. Kemal Eraslan’dır.

“Men Rabbuk” dip turğand kara kündür uş anda
Rabbing kimdir digende ne kılğay min Hudâyâ

[Meleklerin “Men Rabbuk(a)” (Allah’ın kimdir?) deyip durdukları zaman, o an işte kara gündür. Rabbin (Allah’ın) kimdir? dediklerinde ne yapacağım (hâlim ne olacak? Nasıl cevap vereceğim?), ey Tanrım?...]

Kul Hvâc(e) Ahmed si bende nefis ilgide şermende
Mahşer küni bolğanda ne kılğay min Hudâyâ

[Kul Hoca Ahmed, sen bendesin(gerçekten Allah’ın kulusun). Nefis (beden istekleri) elinde utanmaktasın. Acaba Mahşer günü olduğunda ne olacağım, ne yapacağım ey Allah...]

BİBLİYOGRAFYA

- ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1943.
- AKÇAM, Taner, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul 1993.
- Ana Britannica*
- AREL, H. Sadeddin, *Türk Musikîsi Kimindir?*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990.
- ARON, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., No: 278, Ankara 1986.
- ARSAL, Sadri Maksudi, *Millîyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul 1955.
- ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı I-II*, İstanbul 1972-1973.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türklerin Tarihi*, Tekin Yay., (5 cilt), İstanbul 1984.
- BARTHOLD, V.V., *Uluğ Bey ve Zamani*, İstanbul 1930.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol istilâsına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara 1990.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Tekin Yay., İstanbul 1982.
- BULUÇ, Sadettin, *İslâm Ansiklopedisi*, “Şamanlık” mad.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985.
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1986.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1968.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi I*, 1958, II, İstanbul 1964.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953.
- CANAN, İbrahim, *Peygamberimizin Hadislerinde Medeniyet, Kültür ve Teknik*, Cihan Yay., İstanbul 1984.
- ÇEÇEN, Anıl, *Kültür ve Politika*, Hil Yayın, İstanbul 1984.
- CEM, İsmail, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yay., İstanbul 1982.
- DONUK, Abdülkadir, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, sayı: 33 (Mart 1980/81), İstanbul 1982, s. 147-168.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat, “Kazakistan’da Bulunan Esik Kurganı”, *Cumhuriyet’in 50. Yılına Armağan*, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1973.
- EBERHARD, W., “Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında”, *Belleten*, sayı: 36, 1945.
- EBERHARD, W., *Çin Tarihi*, Ankara 1947.
- EBERHARD, W., *Çin’in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
- EBERHARD, W., “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *DTCF Dergisi*, I, 4, 1943.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yay., Ankara 1989.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, (1000 Temel Eser), İstanbul 1970.
- ERGİN, Muharrem, *Türkiye’nin Bugünkü Meseleleri*, TKAE Yay., 4. Baskı, Ankara 1983.

- ERKAL, Mustafa, *Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Çözölme*, Mayaş Yay., Ankara 1984.
- ERKAL, Mustafa, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, 3. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1987.
- ESİN, Emel, *Türk Kosmolojisi*, İstanbul 1979.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, *Türk Aile Sosyolojisi*, Hukuk Fakültesi Dergisi, İstanbul 1942.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1976.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz. Mehmet Kaplan), TTK Yay., Ankara 1970.
- GRENARD, Fernand, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, çev. Orhan Yüksel, MEB Yay., İstanbul 1992.
- GÜNGÖR, Erol, *Kültür Değişmesi ve Millîyetçilik*, Ötüken Yay., 2. Basım, İstanbul 1984.
- GÜNGÖR, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul 1989.
- GÜNGÖR, Erol, *Türk Kültürü ve Millîyetçilik*, 4. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 1980.
- GÜNGÖR, Güngör, *Dünden Bugünden*, Ötüken Yay., 3. Baskı, İstanbul 1986.
- GÜVENÇ, Bozkurt, *Türk Kimliği*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1993.
- GÜVENÇ, Bozkurt, *Japon Kültürü*, İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1992.
- GÜVENÇ, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.
- İBN FADLAN, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975.
- İBN HALDUN, *Mukaddime, I-II*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
- İLHAN, Attila, *Ulusal Kültür Savaşı*, Özgür Yay., İstanbul 1986.
- İNAN, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yay., Ankara 1987.
- İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK. Yay., II. Baskı, Ankara 1972.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Eski Türk Dini", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 3, İstanbul 1972.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 2, İstanbul 1971.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., "Ankara 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983.
- KAPLAN, Mehmet, "Türk Destanı'nda Alp Tipi", *Zeki Velidî Togan Armağanı*, İstanbul 1955.
- KARAHAN, Abdülkadir, *Türk Kültürü ve Edebiyatı*, İÜ. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1985.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk, I-IV*, çev. Besim Atalay, TDK. Yay., Ankara 1939-1944.
- KONGAR, Emre, *Kültür Üzerine*, Çağdaş Yay., 2. Baskı, İstanbul 1984.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay., 3. Baskı, İstanbul 1981.
- KÖPRÜLÜ, M.Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 4. Baskı, Ankara 1981.

- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamani*, M.E.B. Yay., İstanbul 1976.
- LİGETİ, L., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, TDK Yay., Ankara 1986.
- MARDİN, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yay., İstanbul 1983.
- MERİÇ, Cemil, *Işık Doğudan Gelir (Ex Oriente Lux)*, Pınar Yay., İstanbul 1984.
- MERİÇ, Cemil, *Kültürden İrfana*, İnsan Yay., İstanbul 1986.
- MERİÇ, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, Ötüken Yay., 3. Baskı, İstanbul 1979.
- Moğolların Gizli Tarihi* (Türkçe terc.), Ankara 1948.
- NEMETH, Gy., *Oğuz Kagan Destanı*, neşr. W. Bang-Rahmeti Arat, İstanbul 1936.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK. Yay., Ankara 1987.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi'ne Giriş*, Kültür Bak.Yay., Ankara 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1988.
- ÖGEL, Bahaeddin, "Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü", *DTCF Dergisi*, VI, 1-2, 1948.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I-II*, Ankara 1971.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, MEB. Yay., İstanbul 1993.
- ÖGEL, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984.
- ÖGEL, Bahaeddin, "Şine-Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, sayı: 59, 1951.
- ÖZBARAN, Salih, *Tarih ve Tarih Öğretimi*, Cem Yay., İstanbul 1992.
- RASONYİ, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.
- SENCER, Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul 1987.
- SENCER, Divitçioğlu, *Kök Türkler*, Ada Yay., İstanbul 1987.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, Ana Yay., İstanbul 1980.
- SİNANOĞLU, Sinan, *Türk Hümanizmi*, TTK Yay., Ankara 1980.
- ŞERİATİ, Ali, *Medeniyet ve Modernizm*, çev. Ahmet Yükseloğlu, Bir Yayıncılık, İstanbul 1985.
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, Töre-Devlet Yay., İstanbul 1981.
- TANYU, Hikmet, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, AÜ. İlâhiyat Fak. Yay., Nu. 148, Ankara 1980.
- THOMSEN, Vilhelm, *İlk Bildiri Çözülmüş Orhon Yazıtları*, çev. Vedat Köken, Ankara 1993.
- TOGAN, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İÜ. Ed.Fak., İstanbul 1946.
- TOPÇU, Nurettin, *Kültür ve Medeniyet*, Hareket Yay., İstanbul 1970.
- TURAN, Osman, "Eski Türkler'de Ok'un Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, 35, 1945.
- TURAN, Osman, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, İstanbul 1971.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.
- TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Fetih Yay., İstanbul 1978.
- TURAN, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yay., Ankara 1992.
- TURHAN, Mümtaz, *Garphlaşmanın Neresindeyiz?*, İstanbul 1956.
- TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, 2. Baskı, İstanbul 1959.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Değişme, Kültür ve Çözülme*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1988.

- TİMUR, Taner, *Osmanlı Kimliği*, Hill Yay., İstanbul 1986.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yay., Konya 1966.
- YAVUZ, Hilmi, *Kültür Üzerine*, Bağlam Yay., İstanbul 1987.
- YERASİMOS, Stefanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem Yay., İstanbul 1980.
- YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, I (neşr.), 1947, II, (bugünün Türkçe’sine çeviri), Ankara 1959, (R.R. Arat), III, İndeks, İstanbul 1979.